

M-38

S.K.M-104/89 (e)

श्रीमद् भागवते "पञ्चम स्कन्ध"

समय — १७१३ शा०

पत्र — ८२

माघा — संस्कृत

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ उं नमः परमहंसास्वादितचरणकमलचिन्मकरंदाय ॥ भक्त
जनमानसनिवासाय श्रीरामचंद्राय ॥ १ ॥ अथातः पंचमस्कंधव्याख्याने कविशे
षवान् ॥ प्रियव्रतान्वयो यत्र स प्रपंच प्रपंच्यते ॥ २ ॥ षड्विंशत्याधुना ध्यायेः पंचमे
स्थानमधीर्यते ॥ लोकदीपादिमर्यादापालनाख्यमनेकधाः ॥ ३ ॥ भुवि द्वीपादिमर्या
दापाल्यंते राजभिः पृथक् ॥ भूमैरुपरि देवाद्यैस्ततश्चाधोसुरादिभिः ॥ ४ ॥ तत्राध्या
येस्तु विंशत्या प्रियव्रतपुनः सुरैः ॥ भुवो दीपादिमर्यादापालिता इति वर्ण्यते ॥ ५ ॥ वि
भिः सूर्यादिभिर्ज्योतिश्चक्रादिष्विति कीर्त्यते ॥ अतलादिषु देवाद्यैः पालनं च ततस्त्रि
भिः ॥ अतत्र तु प्रथमेऽध्याये ज्ञानिनो राज्ञ्यनिवृत्तिः ॥ पुनश्च ज्ञाननिष्ठेति प्रियव्रतक
थाद्विता ॥ ७ ॥ वंशप्रियव्रतस्यापि निबोधनं पस्यते ॥ यो नरादादात्मविद्यामधिग
म्य पुनर्मही ॥ ८ ॥ भुक्त्वा विभज्य पुत्रेभ्य एश्वरं समगात्य दमिति ॥ पूर्वस्कंधान्ते प्रियव्रत
स्य प्रथमेऽध्याये विद्यातोगादश्विनः ॥ ततः संगत्यागेन मोक्ष इत्याहं तत्र विस्मृतः पृच्छति ॥
प्रियव्रतो नागवतः अतएवात्मारामः गृहे कथमरमत् न नुरमंतो को दोष इति चेदत आह ॥

॥ ॥ राजोवाच ॥ प्रियः ब्रह्मो भागवत आत्मारामः कथं मुने ॥ गृहे रमत यन्मूलः कर्म
 बन्धः पराभवः ॥ १ ॥ न न न मुक्तसंगानां तादृशानां हि जर्षभ ॥ गृहेष्वभिनिवेशो यं पुंसो
 भविष्यति ॥ २ ॥ महतां खलु विप्रैर्ष्य उत्तमश्लोकपादयोः ॥ छाया निवृत्तचित्तानां न
 कुटुंबेऽस्य ह्यमतिः ॥ ३ ॥ संशयो यं महान् ब्रह्मन् दारागारसुतादिषु ॥ सक्तस्य यत्
 सिद्धिरभूत् कृष्णे च मतिरभ्युता ॥ ४ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ बाढमुक्तं भगवत उत्तमश्लो
 कस्य श्रीमच्चरणारविन्दमकरंदरस आवेक्षितचेतसो भागवतपरमहंसदयित
 कथां किंचिदंतरायविहताः स्वां शिवतमां पदवीं न प्रायेण हि चिंतयन्ति ॥ ५ ॥ यर्हि वा
 बहुराजसराजपुत्रः प्रियव्रतः परमभागवतो नारदस्य चरणेषु सेवयां जसाव
 गतपरमार्थसतत्त्वां ब्रह्मसन्नेहदीप्यमाणोऽवनितलपरिपालनायाम्नातप्र
 वरगुणगणैकांतभाजनतया स्वपित्रोपसंनिधौ भगवति वासुदेव एवाऽव्यवधा
 नसमाधियोगेन समावेशितसकलकारत्रियाकलापेनैवाभ्यनंदद्यद्यपि

कः कोधकः सद्यो देवगिरिस्तथा मूकः श्रीशैलो व्यंकटः महेंद्रो वारिधा
रो विध्यः श्रुतिमान् अक्षिगिरिः पारिपात्रो दोणश्चित्रकूटो गोवर्द्धनो
देवतकः ककुभो नीलगो कामुषदंडकालः कामगिरिरिति चान्ये च
शतसहस्रशः शैलास्तेषां नितं वप्रभावानदां नद्यश्च संत्य संख्याताः ॥१६॥
एतासां मयो भारत्यः प्रजानां मभिरेव पुनंतीनामात्मना चोपस्य शंति
॥१७॥ चंद्रशाताम्रपर्णी अवटो दाहृतमालो वेहायसी कावेरी वेणीप
यस्विनी शर्करावती तुंगभद्रा हस्ता वेणाभीमरथी गोदावरी निर्विध्या
पयोह्मी तापी रेवा सुरसानर्मदा चर्मन्वती सिंधुः प्रंधः शोणश्च नदी
महानदी वेदस्मृती रुषिकुल्या त्रिसामा कोशिकी मंदाकिनी यमुना सर
स्वती दृषदती गोमती सरयू रोघवती सप्तवती सुषोमा शतद्रुश्चंद्रभागाम

द्वाधावितस्ता असित्क्रीविश्वोद्रेतिमहानद्यः ॥१९॥ अस्मिन्नेववर्षे पुरुषैर्लब्ध
 जन्मभिः शुक्ललोहितकृष्णवर्णैर्नस्वारध्वेनं कर्माणादिव्यमानुषनारकगत
 योवस्य आत्मन आत्मन आनुपूर्वेण सर्वो ह्येव सर्वेषां विधीयन्ते यथा वर्ण
 विधानमप्यवर्गश्चापि भवति ॥२०॥ योसौ भगवति सर्वभूतात्मन्यनात्मे नि
 रुक्तेऽनिलयने परमात्मनि वा सुदेवे न्यनिमित्तभक्तियोगलक्षणो नाना
 गतिनिमिताऽविद्याग्रंथिरंधनदारेण यदा हि महापुरुषप्रसंगः ॥२१॥
 एतदेव हि देवा गायन्ति अहो अमीषां किमकारि शोभनं प्रसन्न एषां स्वि
 दुतस्वयं हरिः येर्जलध्वं नृषु भारताजिरे मुकुंदसेवापरिकंस्पृहाहिनः ॥
 २२॥ किंदुष्करैर्नः क्रतुभिस्तपो व्रतैर्दानादिभिर्वीर्यजयेन फलानां नयत्र
 नारायणपादपंकजस्मृतिः प्रमुखाऽतिशयेन्द्रियो सवात् ॥२३॥ कल्यायुषां

यतिनोदुरंतायांतनास्यश्रुते ॥२२॥ येत्विहवैपुरुषाः पुरुषमेधेनयजंतेयाश्च
 स्त्रियोन्मपशुनखादंतितांश्चतेपैपवइहनिहतायमसदनेयातयंतो
 रक्षोगणाश्चोर्निर्कोईवस्वधितिः गावदार्याः स कृपिहंतीन्त्यंतिगा
 यंतिचहृष्यमाणाययेहपुरुषादा ॥२३॥ येत्विहवोऽनागणोसोरणे
 ग्रांमेवावैश्रंभकेः रूपस्तानुपसंभय्याजिजीविषूनृश्लक्ष्णादिषू
 पंपप्रोतान्त्रीडनकतयाघातयंतितेपिचप्रेत्ययमपातनासुश्लक्ष्णादिषुप्रो
 तात्मानः क्षुत्तुङ्गावाभिहिताः कंकवटदिश्चतस्ततस्तिग्मतुडैराहन्य
 मानाः आत्मशमलंस्मरंति ॥२४॥ येत्विहवैभूतान्यूडैजयंतिनरा उत्च
 णस्वभावा यथादंदशूकास्तेपिप्रेत्यनरकेदंदशूकास्तेनिपतंति ॥य

श्रीभा.पं०

८१

वनपदं दशकाः पंचमुख्यः सप्तमुखा उपसृत्य ग्रसंति यथा विलशया
न ॥ २५ ॥ ये त्विह वा-प्रधा-अवटकुम्बलगुहादिषु भूतानि निरुंधन्ति ॥
तथानमुन्नतेष्वेवोपवेश्य सगरेण वद्धिना धूमेन निरुंधन्ति ॥ २६ ॥
यस्त्विह वा-प्रतिथीनभ्यागता च गृहपातिरसकृदुपगतमनुर्दिध
क्षुरिव पापेन च क्षुषानिरीक्षते तस्य वापि निरये पापदृष्टेक्षणी
वज्रतुंडागध्राः कंककाकचयादयः प्रसह्योरुवलादुत्पादयन्ति ॥ २७ ॥
यस्त्विह वा-आद्यां भिमतिरहं कर्तिस्तिर्यक् प्रेक्षणी सर्वतो भिविशं
की-अर्थं यनाशं चिंतयापरिश्रुमाणहृदयो वदनो निवृत्तिमनव
गतो ग्रहद्वार्यमभिरक्षति स चापि प्रेत्य तदुत्पादनोत्कर्षणसंर

हरे०

८१

श्रीभा० पं०
८०

वाञ्छन्तं वदति सा ख्ये विनिमये ह नेवा कथंचि सवैप्रेत्य नरके वीचिम
त्यधशिरानि वकाशो योजनशतो ह्युयात् गिरि मूर्ध्नि संपात्य ते यत्र
जलमिव स्थलमश्म एष्टमवभासते तद् वीचिमति लशो विशीर्य मा
णशरीरो न प्रम्रियमाणः पुनरारोपितो पतति ॥२०॥ यस्त्विह वै
दिशो राजन्यो वैशेषो वा सोमपीथस्तत्कलत्रं वासुरां व्रतस्योपि वापिव
तिप्रमादतस्तेषां नियनीतानासुरसिपदाऽऽक्रम्यास्ये वह्निना ड
वमाणं काष्ठीयसंनिषिंचंति ॥२१॥ अथ च यस्त्विह वाञ्छात्मसं
भावनेन स्वयमधमो जन्मतपो विद्याचारवर्णाश्रमवतो वरीय
णो न बहु मन्येत समुत्तकरावमत्वात्तारकदं मे निरयेर्वाकुशिरानि

हैष्म०
८०

पूर्णीणीवेनिपतंतितदेवातिवीभसितमश्रंति॥१५॥येत्विहवैस्वगर्भप
 तेषां ब्राह्मणादयो मगयाविहाराः कृती र्थे च न गान्निघ्नं तितितानपिसं
 परेतां ह्यस्य स्तुत्यमपुरुषा इमुभिर्विध्यंति॥१६॥येत्विहवैदंभि
 कादंभयज्ञेषु यस्मिन् विशंसितानं मुष्मिलो के वै शशेनरके पतितान्नि
 रयपतयो पातयित्वा विशंसति॥१७॥यत्स्विहवैसवर्णीं भायामपहा
 यद्विभेजोरेतः पापयति काममोहितस्तं पापकृतमूत्ररेतः कल्यायां पा
 तयित्वारेतः संपादयति॥१८॥यत्स्विहवैदस्य वोऽग्निदागरदाग्रामा
 नू सार्थान् वा विलुपंति राजानो भटावातां आपि परेत्यायमदूता व
 जंष्ट्राः श्वानः सप्तशतानि विंशतिश्च सरभसं खादंति॥१९॥यत्स्विह

संपरन्तु ह मिभोजनेन रकाधमे निपतति तत्र शत सहस्रयो जने क्रि
मि कुंडो क्रिमि भृसिः स्वयं क्रिमि भरे व भक्ष्यमाणः क्रिमि भोजनो
रकाधमे धावत दप्रमता प्रहृता दो निर्वेश मात्मनं गतयत ॥१०॥ य
स्त्विह वेस्ते येन बलाद्वा हिरेण परनादीनि ब्राह्मणस्य वा पहरति अ
न्यस्य वानापदि पुरुषस्तममुत्र राजन्यरमपुरुषा अयस्मै रग्नि
पिंडैः सदंशैस्तच्चिनिः कुपंति ॥११॥ यस्त्विह वा अगम्यां स्त्रियमग
म्यं वा पुरुषं योषिदपि गच्छति तावमुच्यं कशया ताडयंतस्तिग्मया
सूर्म्या लोहमया पुरुषमा लिङ्गयंति स्त्रियं च पुरुषमया सूर्म्या ॥१२॥

श्रीभा०पं०
७५

यत्स्विहवैसर्वाभिगमयंसममुत्रैकं रागाता उद्यंतस्ति मया सूक्ष्मी लोहमय्या
पुरुषमात्रिं ग निरयेवर्तमानवज्रकूटकशल्मलीमारोप्यनिष्कर्षंति॥
१३॥ यत्स्विहवैराजन्याराजपुरुषावाप्रपाषंडान्धर्मसेतून्भिं
दंतितेसुपरेत्यवैतराणां निपतंतिभिन्नमर्यादास्तस्यांनिरयपरि
रवाभूतयांनयांयादोगणेरितस्ततोभक्षमाणा आत्मनानवि
युज्यमानाश्चासुभिरुह्यमानाः स्वाधेन कर्मपाकमनुस्मरंतउ
पतप्यते दिग्गुणयूपशोणितकेशनखाखिमेदोमांसवसावाहि
न्यामुपतप्यते॥१४॥ येत्स्विहवैहृषलीपतयो नष्टशौचाचारनियमा
स्तैर्लज्जाः पशुचर्याचरंतिते चापि प्रेत्य धृष्टविष्मन् श्लेषमला

राम०
७५

युतयो जनपरिमंडलेताम्रमयेतप्ततैलेउपर्यधस्तादग्न्यर्कीभ्यामति
 यमानेऽभिनिवेशितः क्षुतपिपासाचरह्यमानांतर्वहिःशरीरआस्तेरो
 तेचेष्टतेऽप्रवतिक्षतिपरिधावतिचयावंतिपशुरोमाणितावद्वर्षसह
 सारि॥६॥यस्त्विहवैनिजवेदपथादनापद्यपगतपाषंडचोपगत
 त्तमसिपत्रवनंप्रवेश्यकरायाप्रहरंति तत्राहासादितस्ततोधा
 वमानउभयैतोधारैस्तालवनाऽसिपत्रैःच्छिद्यमानसर्वांगोहाहतो
 स्मीतिपरमयावेदनयामूर्च्छितः पदेपदेनियततिस्वधर्महापा
 खंअनुगतंपूलंभुंक्ते॥७॥यस्त्विहवैराजाराजपुरुषोवाऽप्रदंडं
 उंप्रणपतिव्राह्मणेवाशरीरदंडं सपापीयन्नरकेमुत्रसूकरमुखे

श्रीभा० पं०
७८

निपतति तत्राति बलेर्विनेष्यमाणवयवोद्यथैवेहे स्तुखं उग्रार्तस्वरे
एतज्जनयन् कचिन्मूर्छितः कश्मलमुपगतः यथैः वेहादृष्टदोषा
उपरुद्धः ॥८॥ यस्त्विह वैभूतानामीश्वरकल्पितवृत्तीनामविविक्तप
रमयानां स्पृशं पुरुषोयकल्पितवृत्तिर्विविक्तपरमथोमथामाचरति
सपरत्रांधकूपेतदभिदोहे ए निपतति तत्राहासौतैर्जंतुभिः पशु
मृगपक्षिमृगसूरीसृपैर्मशकपूकामत्कुणमत्सिकादिभिर्येकेचा
भिदुग्धास्तैः सवितो दुह्यमाणस्तमसि विहितनिद्रा निर्वृतिरलधा
वास्थानः परिक्रामति यथा कुररीरे जीव ॥९॥ यस्त्विह वा असंवि
भज्याश्चाति यत्किं त्वनोपनतमनिर्मितं पंचयज्ञोवायससंस्ततः

हरे०
७८

लाभः सारमेयादनं अविचिरय पानमिति किंच सारक ईमोरत्तोगण
 भोजनः शूलप्रोतोदंशूकः अवृत्तिरोधनः पर्यावर्तनः शूचीमुखमि
 त्यष्टविंशतिनरकाविविधयातनाभूमय ॥ ६ ॥ तत्रयस्तुपरिविज्ञापत्य
 कलत्रान्यपहर्षति सहिकालपाशं वधोयमैः पुरुषैरतिभयानकैता
 मिश्रेनरकेवलान्निपात्यते अनशानानिः पानदंताताउनसंतर्जना
 दिभिर्यातनादिभिर्यातमानो जंतुर्यत्रकश्मलमासादित एकदैवमूर्च्छा
 मुपयातितमिश्रप्राये ॥ ७ ॥ एवमेवांधतामिश्रोयस्तवं च यित्वा पुरुषं दा
 रादीनुपभुंक्ते यत्रशरीरं निपातमानो यातनास्थो वेदनयान एमतिर्न
 ष्टदृष्टिश्चभवति यथावनस्पतिर्वृश्माणश्चलस्तस्मादंधस्तामिश्रं

तमुपदिवशंति ॥२॥ यस्त्विह वा एतदहमिति ममेदमिति भूतदोहेण के
 वलं स्वकुटुंबमेवानुदिनं प्रपुष्माति सतदिह विहाय स्वयमेव तदश्रुभे
 नरौरवे निपतति ॥३॥ ये त्विह यथैवामुक्तविहसिता जंतवः परत्र यमया
 तनामुपगतं त एव ररवो भूत्वा तथा तमेव विंशति तस्मादौरवमित्या
 दुः ररदिति सर्पादति क्रूरसत्त्वापदेशः ॥३॥ एवमेव महारौरवौ यत्र
 निपतितं पुरुषं क्रव्यादो नाम ररवस्तं क्रव्येण घातयंति यः केवलं दे
 हं भरः ॥४॥ यस्त्विह वा उग्रः पशून् पक्षिणो वा प्राणत उपरंधयति त
 मयकरुषादैरपि विगर्हितममुत्र पमानुचरा कुंभीपाके तप्तते लउप
 रंधयंति ॥५॥ यस्त्विह पितृविप्रवत्स्रध्रू कू स कालसूत्रसंज्ञिके नरके अ

पुराणे पंचमस्कंधे विविर-अधुमवनं चैत्रविशो ध्यायः ॥ २५ ॥ षड्विंशो
 तु न तो धस्ता नरका स्थिति रच्यते पापिनो यत्र दह्यन्ते यमदूतैर्यथा यथं ॥
 १॥ ॥ राजोवाच ॥ महर्षे एतद्वै चित्रं लोकस्य कथामिति ॥ शृणुवाच ॥
 त्रिगुणत्वाकर्तुः प्रद्वया कर्मगतयः पृथग्विधाः सर्वा एव सर्वस्य ता
 रतमेव भवन्ति ॥ १ ॥ अथैरावी प्रतिषिद्धलक्षणा स्याधर्मस्य तथैव क
 र्तुः प्रद्वया वै सा दृष्टा तु कर्मफलं विसदृशं भवति या ह्यनाद्यविद्या ह
 तकामानां तत्परिणामलक्षणाः सतयः सहस्रशः प्रवृत्तास्ता सांप्राचुर्ये
 णानुवर्णयिष्याम ॥ २ ॥ राजोवाच ॥ नरकानां भगवन् किं देशविशे
 षाश्चाथवाच हि सिलोकां अहोत्विहं तं राल इति ॥ ३ ॥ शृणुवाच ॥ अं

श्रीभा.पं०

७६

तराल एव त्रिजगत्पास्तं रिशिरादिना स्यामधस्ताद्भूमेरुपरिष्ठाच्च जला
यस्यामग्निष्वातादयः पितृगणादि शिंस्वानां गोत्राणां परमेष्ठसमाधिना
सत्पातः । एवाशिषः प्राशासाना निवसन्ति ॥४॥ यत्र हवा वभगवा
नूपितराजं वैवस्वतः स्वविषयं प्राप्तेषु स्वपुरुषे जुं तुषु संपरेतेषु यथा
कर्मावद्यं दोषमेवांनुह्रं धित भगवच्छसनः सगणो दमधारयति ॥५॥
तत्र हैके नरकानेकविंशतिं गणयति अथ तं स्तेराजननामरूपल
क्षणतोऽनुक्रमिष्याम तामिश्रोऽधतामि सौ रोरवो महारोरवकुंभो
पाककालसूत्रमसिपत्रवनं शृङ्करमुखं मंधकूपः क्रिमिभोजनः स दंश
स्तप्तसूर्मिर्वज्रकंदकशात्मलीवैतरणीषूयोदः प्राणरोधविशसनं ला

राम०

७६

दिकृतसुभयसुंदरभुजोभगतात्माहेंद्रोवारणेंद्रश्वकांचनीकक्षामु
दारलीलोविभर्ति॥७॥यएषएतमनुश्रुतो ध्यायमानोमुमुक्षूणामना
दिकालकर्मवासनाग्रथितमविद्यामयंहृदयग्रंथिसत्वरजस्तमोमयमं
तर्हृदयंगतश्रुतिनिर्भिन्नति तस्यानुभावान्भगवान्स्वयंभुवो नारद
सहस्रं ब्रह्मणा सभायां ब्रह्मणः संश्लोकयामास॥८॥उत्पत्तिस्थितलय
हेतवोऽस्य कल्पाः सत्वाद्याः प्रकृतिगुणायदीक्ष्यत्तया सन् यद्रूपध्रुव
मकृतं यदेकमात्मनानाधात्कथसुहवेदतस्य वर्त्म॥९॥मूर्तिनः क
पयाक्वचिदेवं पाठेवभारसत्वं संश्रुद्धं सदसदिदं विभाति यत्र यक्षीलां
मृगपतिराददेन वद्यासादातुं स्वजनमनं लुप्तं दारवीर्यं॥१०॥यन्नामश्रुत

श्री भा० पी०
७५

मनुकीर्तये दकस्मादात्तौ वापदिपतितः प्रलम्भना द्वा हं संहः सपदि नृणामंशे
मन्ये कंशेषाद्भगवतः प्राश्रये नमुमुक्षुः ॥ ११ ॥ मूर्धन्यपितमणुवसहस्रमूर्ध्वं
गोलंसगिरिसरित्समुद्रसत्वं आनन्त्यादनिमित्तविक्रमस्य भूतः कोवी
र्याण्यधिगणयेत्सहस्रजिह्वः ॥ १२ ॥ एवं प्रभावो भगवाननंतो दुरंतवी
र्ये गुरुणानुभावः मूले रसायाः स्थितः आत्मतंत्रो यो लीलया ह्यं स्थि
तये विभर्ति ॥ १३ ॥ एता ह्येवेह नृभि रप्य गंतव्या गतयो यथा कर्म विनि
र्मिताः यथोपदेसं मनुवर्णिताः कामान् कामयमानैः ॥ १४ ॥ एतावती हि रा
जकुंसः प्रवृत्तिलक्ष्णस्य धर्मस्य विपाकगतय उच्चावचा विसदृशाय
थाप्रश्रं व्याचक्षे किमन्यत्कथयाम इति ॥ १५ ॥ इति श्रीमद्भागवते महा

राम०
७५

न सहस्रांतर आस्तेया वै कलाभगवतस्तामसीसमाख्यातानंत इति सात्वतीया
 दृष्टं रीयोः संकर्षणमहमित्यभिमानलक्षणं संकर्षणं इत्याचक्षते ॥१॥ य
 स्पेदं चितिमंडलं भगवतोऽनंतमूर्तेः सहस्रशिरस एकस्मिन्नेव शीर्षाणि
 अधिमाणां सिद्धयश्च वलक्षते ॥२॥ यस्पहवा इदं काले नोपसंजिहीर्ष
 तोऽमर्षिश्चिरचितरुचिरभ्रमद्भ्वोरंतरं एणं संकर्षणो नाम रुद्र एकाद
 शबूहः अक्षस्त्रिशिखंशूलमुतंभयनुदतिष्ठत् ॥३॥ यस्यां द्विकमलयुगला
 रुणविशदनखमणिमयूषषंडमंडलेष्वहिपतयः सहसात्वतर्षभैः एकां
 तभक्तियोगेनावनमंतः स्ववदनानिपरिस्फुरत्कुंडलमंडितगंडस्थलान्य
 तिमनोहराणि प्रमुदितमनसः खलु विलोक्येति ॥४॥ यस्मै वहिनागराज

कुमार्यः शशिषः आशासानां श्रवणं गंधलये ललितविशदविपुलधवलसु
 भगरुचिरभुज रजतस्तंभेषु गुरुचंदन कुंकुमयं का नुलेपेनावलिं
 पमानास्तदभिमरीनोन्मथितहृदयमकरध्वजावेशरुचिरललितस्मि
 तास्तदनुरागमुदमुदितमदविधूर्णितारुणावलोकनयनवदनारविं
 दंसव्रीडं किल विलोकयंति ॥५॥ सरवे भगवाननंतोऽनंतगुणार्णव आदिदे
 व उपसंहृता मर्षरोषवेगोलोकां स्वस्तय आस्ते ॥६॥ ध्यायमानः सुरासुरोर
 गसिद्धगंधर्व विद्याधर मुनि गणैरनवस्तमदमुदितविकृतविह्वल
 ज्ज्वलनः सुललितमुखरि कामतेनाप्यायमानः स्वपार्षदविवुधयूथपप
 तीनपरीभ्रानरांगनवतुलसिकामोदमध्वासवेनमाद्यन्मधुकरव्रात
 मधुरगीतश्रियं वै जयंती स्वावनमाली नीलवासा एककुंडलो हलककु

श्रीभा.पै०

७३

ति॥३०॥ततो धस्तात्या तालेनागलो कपतर्का वासुकिप्रमुखाः शंख्यः
कुलिकमहाशंखं खेतधनं जयधाराशृशंखचूडकं वलाश्वतर
देवदत्तादयो महाभोगिनो महामर्षा निवसन्ति येषां मुहवै पंचस
प्तदशरातसहस्रशीर्षाणां फणासु विरचिता महामणयो रोवि
स्मवः पातालविवरतिमिरनिकरं स्वरोचिषा विधुचन्ति॥३१॥इ
ति श्रीमद्भागवतो महापुराणे पंचमस्कंधे चतुर्विंशोऽध्यायः॥२४॥
पंचविंशोऽततोऽधस्तादाहोषस्य संस्थितिं संजिहीर्षीरिदं काले य
त्र रुद्रसमुद्भवः॥२५॥ ॥श्रीशुक उवाच॥तस्य मूलं देशे त्रिंशद्यो

श्रीभा.
७३

दर्शनयोमहोयते ॥२८॥ ततो धस्ता न्महातले का इवेयाणां सर्पा
णां नैक शिरसां क्रोधवशेनामगणः कुहकेतस्तक कालिय सु
षेणादिप्रधाना महाभोग वंतः पतत्रिरा जाधिपतेः पुरुषवा
हादेन वरतमुद्धिजमानाः स्वकलत्रापत्यसुहृत् कुंडुवसंगेन
क्वचित्प्रमत्ता विहरंति ॥२९॥ ततो धस्ता इसातले दैतेया दान
वाः पणयो नाम निवातकवचाः कालेया हिरण्यपुरवासिन इ
ति विबुधप्रत्यूनीका उत्पत्त्यामहौ जसो महासाहसिनो भगव
तः सकललोका नुभावस्य हरैरेव ते जसा प्रतिहतवलाऽवलेश
या इव वसंतियैवै सरमये इदृत्वा वग्भिर्मंत्रवर्णाभिरिंद्रादिभ्यां

श्रीभा० पं०

७२

भगवतः परामिति भगवतो परतः खलु स्वयितरि ॥२५॥ तस्य महानु
भावस्यानुभावस्याप्यथ मृतजितः कर्षाथः को वा स्मद्विधः परिही
न भगवदनुग्रह उपजिगमिषतीति ॥२६॥ तस्यानुचरितमुत्तर
स्माद्विस्तारिष्यते यस्य भगवान् स्वयमखिलजगद्गुरुनीराय
णोद्धारिगदापाणिरवतिष्ठति निजजनानुकंपितहृदयो
वेनांगुष्ठेन पदादशकंधरो योजनायुतं दिग्विजय उच्चारितः
॥२७॥ ततो धस्ता तला तले मयो नाम दानवैर्दस्त्रियुराधिपति भगव
तोस्त्रिपुरारिणा त्रिलोकीं संचिकीर्षुणा निर्दग्धस्वपुरव्रयस्तत्प्रसा
दात्तश्च पदो मायाविनामाचार्यो महादेवेन परिरक्षितो विगतसुं

हृस्म०
७२

संमायामयभोगैश्वर्यमेवातनुतेति ॥२२॥ यतद्भगवतानधिगतान्यो
पायेनयांचाच्छलेनापहृतस्वसरीरावशेषितलोकत्रयोवरुणपा
शैश्चसंप्रतिमुक्तो गिरिदर्योचापविद्धइतिहोवाचा ॥२३॥ नूनं व
तायंभगवानर्थेषुननिष्ठातोयोसाविंद्रोयस्यसचिवोमंत्रायवृ
तएकांततोवृहस्पतिस्तमतिहायस्वयमुपेंद्रेणात्मानमयाचेत
आत्मनश्चाशिषानोएवतद्दास्यंअतिगंभीरवयसःकालस्यम
न्वंतरपरिवृंहितंकियद्धोक्त्रयमिदं ॥२४॥ यस्यानुदास्यमेवा
स्मृतितामहःकिलवव्रेयतुस्वपिअयदुताःकुतोभयंपदंदीयमानं

केसरस्वपार्षदभूतगणवतः प्रजापतिसर्गोपहं हणाय भवान्यास
हमिषु नीभूत आस्ते यतः प्रवृत्ता सरित्प्रवराहारको नाम वयोवीर्यं
ए यत्र चित्रभानुर्मातरि यनाम समिध्यमान उजसापि वतित
निष्प्रातं हारकाख्यं सुवर्णं भूषणेनासुरेन्द्रावरोधेषु पुरुषाः
सहपुरुषीभिर्धारयन्ति ॥१७॥ ततो धस्तात्सुतल उदारः श्रवाः पु
ण्यश्लोको विरोचनात्मजो बलिर्भगवतो मेहेन्द्रस्य प्रियं चि
कीर्षमाणेनादितेर्ध्वकाथो भूलावदुवामनरूपेण परा
क्षिप्तस्वलोका त्रयोभगवदनुकंपयैव पुनः प्रवेशित इन्द्रादिषु
विद्यमानया सुसमृद्धया श्रिया भिजुष्टः स्वधर्मेण राधयंस्त

मेव भगवंतमाराधनीयमपगतसाध्वसां प्राप्तेऽधूनापि ॥१८॥ नो
 एवैतत्साक्षात्कारो भूमिदानस्य यतः इव त्वा शेषजीविकाया
 नां जीवभूतात्मभूते परमात्मनि वा सुदेवे तीर्थतमे पात्रे उपपन्ने
 परयाश्रये परमादरसमाहितमनसा संप्रतिपादितस्य साक्षा
 दपवर्गद्वारस्य यद्विलनिलयैश्वर्यं ॥१९॥ यस्य ह वाचुतपतनप्र
 सवलनादिषु विवशाः स ह्नामाभिगृणान् पुरुषः कर्मबंधनमं
 जसा विधूनीति यं स्पृहे वप्रतिधनंतु मुमुक्षुवो न्ये चैवोपलभंते ॥
 २०॥ तद्भगवतामात्मवतां सर्वेषां मात्मन्यात्मदयात्मनमेव ॥२१॥
 न वै भगवान् न मुमुष्यानुजग्राहयदुत पुनरात्मानुस्मृतिमोष

नां श्रीभिः समिष्यु न विविधविहंगमजलारायानाममलजल पूर्ण
 नां उषकुलोद्भवेन लुभितनीरेजकुमुदकुवलयकङ्कारनीलोत्प
 ललोहितरातपत्रादिवनेषु ततन्नि केतनानामेकविहाराकुलम
 ध्ररविविधस्वनादिभिरिन्द्रियोत्सवैरमरकस्त्रियमतिशायिता
 नि॥१॥ यत्र हवावनभयमहोरात्रादिभिः कालविभागैरुपलक्ष्य
 ते॥२॥ यत्र महाहिप्रवरशिरोमणयः सर्वतमः प्रवाधंते॥३॥ न
 वारतेषु वसतां दिव्यौषधिरसरसायुनान्नीपानस्तानादिराधयो
 व्याधयो वलीपलितजरादयश्च देहश्चैव एषैर्दौर्गन्धस्वेदलम्भानि
 रितिवयो वस्याश्च क्रीपदेशात्॥४॥ न हितेषां कल्याणानां प्रभवति

श्रीभा.पं०

७०

कुतश्चतमत्पुर्विनाभगवतेजसश्चक्षापदेशात् ॥१४॥ यस्मिन्प्रविष्टे
सुरवधूनां प्रायः पुंसं नानिभया देवसू दंति ॥१५॥ अथातलेमयपुत्रो
सुरोवल्लो निवसतियेनहव्य इह सृष्टाव एनवतिमीयाः काश्चनाद्यापिमा
याविनोधारयंति यस्य च जंभमारा स्पमुरवतस्त्रपस्त्रीगणा उदयधं
तस्वैरिण्यः कामिन्यः पुंश्चल्य इति यावै विलापनं प्रविष्टं पुरुषं रसेन
हारकारेण न साधयित्वा स्वविलासावलोकनानुरागस्मित
संलापोपगूहनादिभिः स्वैरंकिलरमयंति यस्मिन्नुपयुक्ते पुरुष
इश्वरोहंसिद्धोहमिति अयुतमहागजवलय आत्मानमभिमन्यमा
नः कथ्यन्ते मदांध इव ॥१६॥ ततो धस्तादितले हरो भगवान् हाट

राम०

७०

शम्भोभयत्रापिभगवतारक्षणायप्रयुक्तं सुदर्शनं नाम भागवतं दत्तम
 स्वतन्त्रे जसादुर्विषहेणमुहुःपरिवर्तमानमभ्यवस्थितो मूहूर्तमुद्दिज
 मानश्चकितहृदयआरादेवनिवर्ततेतदुपरागमिति वेदंतिलोकाः॥
 ३॥ ततोऽधस्तासिद्धचारणविद्याधराणां सदनानितावन्मात्रएव॥४॥
 ततोऽधस्ताद्यक्षरक्षःपिशचप्रेतभूतगणानां विहाराजिरमंतरि
 ज्ञेयान्बुधुःप्रवातियावन्मेघा उपलभ्यन्ते॥५॥ ततोऽधस्तात्शतयोजनां
 तरङ्गैर्घृष्टिबीयावद्वंसरेपेन सुपर्णयः पतन्निप्रवरा उत्पतन्ति इति॥६॥
 उपवर्णितं भूमेर्यथा संनिवेशावस्थानावनेरप्यधस्तात्सप्तभूविवराः
 एकैकरो योजनायुतांतुरेणायामविस्तारेणोपलब्धाः अतलं वितलं सु
 तलं तलातलं महातलं रसातलं पातालमिति॥७॥ एतेषु हि विलस्वर्गेषु

स्वर्गादप्यधिककामभोगैश्चर्यानिन्दविभ्रतिभिः सुसमृद्धभवनौद्यानाङ्गी
 डाविहारेषु दैत्यदानवकौद्रवेयानित्यप्रमुदिता नुरक्तकलत्रापत्यवं
 धुसुहृदनुचराग्रहपतय ईश्वरादप्यप्रतिहतकामामायविनोदा
 निदसंति ॥८॥ येषु महाराजमयेन मायाविनाविनिर्मिताः पुरोना
 माम् ॥ प्रवरप्रवेकविरचितविचित्रभवनप्राकारगोपुरसभा
 वैत्थचेत्वरायतनादिभिर्त्तोगासुरमिथुनपारावतशुकसारिका
 कीर्णकृत्रिमभूमिभिर्विवरेष्वरगृहीतमैसमलंकृताश्च का
 सति ॥९॥ उद्यानानि चातितरां मनइन्द्रियानंदिभिरकुसुमफलस्तव
 कसुभगकिशोल्यावनतरुचिरविरपविटपिनां लतांगालिङ्गिता

एषां चक्रिषु व्रतिलोभेन प्रयुंजीत शतभिषा ज्येष्ठे स्कंधयोर्दक्षि
एवावामयो न्यसेत् ॥६॥ उत्तराहनावगस्तरधराहनोयमः मुखेषु
चांगारकः प्रानैश्चरउपस्थे बृहस्पतिः ककुदिचक्षुस्पादित्पोहदयेना
सयुगो मनसि चंद्रो नाभ्यामुशनाः स्वनयोरश्विनौ बुधः प्राणापान
योरोहर्गले केतवः सर्वांगेषु रोमसु सर्वतारागण ॥७॥ एतदुहैव
वैभवं यो विस्मैः सर्वदेवतामयं रूपमहरहः संध्यायां प्रयतो वाग्यतो
निरीक्षमाण उपतिष्ठेत् नमोज्योतिर्लोकाय कालाय नायानिमि
षां पतये महापुरुषायाभिधीमहीति ग्रहर्क्षितारामयमाधिदैवि
कंपहं मंत्रं कृतां त्रिकालं नमस्ततः स्मरतो वा त्रिकालं नरोत्तमा

श्रीभा०पं०
६८

लजमाश्रुर्पापं ॥२८॥ इति श्रीभागवते महा० पंचमस्कंधे शिशुमारसंस्थ
नत्रयोविंशोऽध्यायः ॥२९॥ एवं त्रिभिर्द्युमर्थादापालनं एतंतथा अधोभु
वनमर्थादापालनं चिभिरुच्यते ॥३०॥ चतुर्विंशित्वेर्वाकस्वर्भावादिस्थि
तिः क्रमात् अतलादिविलस्वर्गमयादासप्तवर्णिता सूर्यमारभ्य ध्रुवांतं
संनिवेशानिरूप्येदानीं सूर्योदधस्तानिरूपयति ॥३१॥ ॥ श्रीशुकउवाच ॥
अधस्तात्सवितुर्यो जनायुते स्वर्भानुर्नक्षत्रवच्चरतीत्येके योऽसावमरत्वं
चालभत भगवदनुकंपया स्वयमसुरापसदः सै हि के सो ह्यतदहं तस्य ता
तजन्मकर्मणि वोपरिष्ठा द्दृष्टामः ॥३२॥ यदधस्तरणे मूर्ध्नि उलं प्रतपतस्त
द्विस्तरतो यो जनायुतमाचक्षते द्वादशसहस्रसौमस्य त्रयोदशसहस्रराहो
र्यः पर्वणितद्यवधानं ह्येदं रानुबंधः सूर्यचंद्रमसामभिधावति ॥३३॥ तन्नि

राम०

६८

ग्रहनक्षत्रादीनामनिमेषेण व्यक्तं रहसा भगवता कालेन भ्राम्यमाणं
नां स्यात् एतद्विवाचं भर्तृशब्देन विहितः शब्दवभासते यथामे
ढीस्तं भ्रात्रं मरणपरावः संयोजितास्त्रिभिः सवनैर्यथा स्थानं मंडला
निचरंति ॥२॥ एवं भगवता ग्रहादय एतस्मिन् नंतर्वाहिर्योगेन कालच
क्रांत्या जितान् भ्रुवमेवावलंब्य वायुनो दीर्यमाणान् आकल्यांतं परि
चरंति ॥ नभसि यथामेघा रोपनादयो वायुवशाः कर्मसारथयः
परिवर्तते एवं ज्योतिर्गणाः प्रकृतिपुरुषसंयोगानुग्रहीताः कर्म
निर्मितगतयो भुवि न पतंति ॥३॥ केचनैतज्ज्योतिरनीकं शिशुमार
संस्थानेन भगवतो ज्ञानसुदेवस्य योगधारणायामनुवर्णयंति ॥४॥
यस्य पुष्पाग्रेऽर्वाकशिरसा कुंडलीभूतदेहस्य ध्रुव उपकल्पितः तस्य

लांगूले प्रजापतिरनिरिंद्रो धर्म इति पुष्क मूलेधाता विधाता च कड्यां
 सप्तैष्य तस्य दक्षिणवर्तकुंडलीभूतशरीरस्य यान्युदगयना
 निदक्षिणपार्श्वेतुनक्षत्राण्युपकल्पयंति दक्षिणायनानितुसवेय
 याशि श्रुमारस्य कुंडलीभोगसंनिवेशस्य पार्श्वयोरुभयोरप्यवय
 वाः समसंख्याभवन्ति एष्टे त्वर्जवीथी-आकाशगंगाचोदरतः ॥५॥
 पुनर्वसुपुष्योदक्षिवामयोः श्रोणोराद्राश्लेषाच दक्षिणवामयो
 पश्चिमयोः पादयोः अभिजिदुतराषाढे दक्षिणवामयोर्नासिक्यथा
 संख्यंश्वरणापूर्वाषाढे दक्षिणवामयोर्लोचनयोः धनिष्ठा मूलं च
 दक्षिणवामयोर्कर्णयोः मघादीन्यष्टनक्षत्राणि दक्षिणायनानि वा
 मपार्श्वे च चक्रिषु जुं जीततथैव मृगशीर्षादीन्युदगयनानि दक्षि

ग्रहोपशमन ॥१२॥ उशनसा बुधो व्याख्यातः तत उपरिष्ठात् द्विलक्षयो
 जनतो बुधः सः मसुते उपलभ्यमानः प्रायेण शुभकृद्यदा कीर्त्तव्यातिरि
 च्यते तदाऽतिवाता भ्रष्टा या ना वृष्ट्यादिभयमाशंसते ॥१३॥ अत उद्धमं
 गारकोपियो जनलक्षद्वितय उपलभ्यमानो जनोतरगतो भगवान् बृहस्प
 तिरेकैकस्मिन्नराशिभ्यमानस्त्रिभिः पक्षैरेकैकशो रासीन् द्वादशानुभुं
 त्केयदिनवक्त्रेण भिवर्तते प्रायेण शुभग्रहोद्यशंस ॥१४॥ तत उपरिष्ठात्
 द्विलक्षयो जनोतरगतो भगवान् बृहस्पतिरेकैकस्मिन्नराशौ परिवर्त्त
 रं परिवर्त्सरंचरति यदि नवक्त्रः स्यात् प्रायेणानुकूलबालेण कुलस्य ॥
 १५॥ तत उपरिष्ठाद्यो जनलक्षद्वयात् प्रतीयमानः शनैश्चरत्कैक
 स्मिन्नराशौ त्रिंशत्त्रिंशमासान्विलंबमानः सर्वानेवानुपर्येतितावद्भि

श्रीभा० पं०
६६

रनुवसरै प्राग्रेणाहिसर्वेषामशान्तिकरः ॥९६॥ ततउतरस्मादृषय एका
दशलक्षयो जनांतरं उपलभ्यंते ॥ य एव लोकानां रामनुभावयंतो भग
वतो विष्णो र्यत्परमं पदं प्रदक्षिणं प्रक्रमंति ॥९७॥ इति श्रीमद्भागवते
महापुराणे पंचमस्कंधे ज्योतिश्चक्रवर्त्तने द्विविंशोऽतिमोऽध्यायः ॥२५॥ च
योऽपि शोध्रवस्थानं ज्योतिश्चक्रं यतः शिशुमारस्वरूपेण हरेऽस्थि
तिरुच्यते ॥९८॥ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ अथ तस्मात्परतरत्रयोदशलक्षयो
जनांतरतो यत्र द्विष्माः परमं पदमवदंति यत्र ह महाभागवतो ध्रुव
र्जुनानपादिरग्निरैन्द्रेण प्रजापतिना करपेन धर्मण च समकालमु
ग्निसवहुमानंदक्षिणतः क्रियमाण इदानीमपि कल्पजीवानामाजी
व्युपासते तस्येहानुभाव उपवर्त्तितः ॥९९॥ सहिसर्वेषां ज्योतिर्गणानां

सप्तमः
६६

मृतुगुराविधाति ॥३॥ तमेतमिहपुरुषास्वप्नाविद्ययावर्णश्चमाचा
 रानुपयाउच्चावचैः ॥ कर्मभिराम्नातैर्योगदिता नैश्चन्द्रया जयंतो
 जसाश्वेयः समाधिगच्छति ॥४॥ अथसएषआत्मा लोकानां द्यावापृथिवि
 ब्योरंतरेण नभोवलयस्य कालचक्रगतो द्वादशमासान्भुंक्ते राशि
 संज्ञान् संवसरं वयवः ॥५॥ अथ चयावतार्द्धे नभोवीथ्यां प्रचरति तं
 कालं नयनमाचक्षते ॥६॥ अथ चयान्नभोमंडलं सह द्यावापृथिव्योर्मि
 उलाभ्यां यावत्कार्त्स्न्येन सह भुंजीत तं कालं संवसरं इडावसरमनुवस
 रमिति भानोर्मिं घशैश्च समगतिभिः समामनंति ॥७॥ एवं चंद्रमाश्च
 गभास्तिभ्यः उपरिष्टाश्च ह्यो जनत उपलभ्यमानोऽकस्य संवसरभु
 क्तिं पक्षाभ्यां मासभुक्तिं स पारस्व्याभ्यां दिनेनैव पक्षभुक्तिं मग्नवारी दु

श्रीभा० पं०
६५

ततरगमनोभुंक्ते ॥८॥ अथवा पूर्यमाणमिच्छकरुमिः अमराणां स्त्रीयमाण
मिच्छकलाभिः पितृ एतत्तु होरात्राणि पूर्वपक्षापरपक्षाभ्यां वितन्वनः स
र्वजीवनिवहप्राणो जीवश्च एकमेकं नक्षत्रं त्रिंशतामुहूर्तैर्भुक्ते ॥९॥
य एष षोडशकलः पुरुषो भगवान्मनोमयोऽन्मयो मृतमयो देवपि
तमनुष्यभूतपशुपक्षिसरीसृपवीरुध्यं प्राणायामनशीलत्वात् स
र्वमय इति वर्णयति ॥१०॥ तत उपरिष्ठात् त्रिलक्षयोजनतो नक्ष
त्राणि मेरुं दक्षिणे नैव कालाय न ईश्वरयोजितानि सहाभिताष्टावि
शंतिः ॥११॥ तत उपरिष्ठादुशाना द्विलक्षयोजनत उपलभ्यते पुरत
पश्चात्सहैव चार्द्धस्य शौघ्यमांघ्रसाम्याभिर्गतिभिरर्द्धवं चरति लोका
नां नित्यदानुकूल एव प्रायेण वर्षा तु चारेणानुमीयते स वृष्टि विष्टंभ

राम
६५

सवितुररणः पश्चाच्चनियुक्तः सौते कर्मणि किलास्ते ॥ १७ ॥ तथा वृ
 लंखित्वा ह्येष्यो गुष्टपर्वमात्राः षष्टिसहस्राणि पुरतः सूर्यं स्तुतवा
 कायनियुक्ता संस्तुवन्ति ॥ १८ ॥ तथा न्येच ह्येष्यो गंधर्वी सरसो नागा
 ग्रामण्ये यातुधाना देवा इत्येकैकशो गणाः सप्तचतुर्दशमासि मासि
 भगवन्तं सूर्यमात्मानं नानामानं पृथग्मानः पृथक् कर्मभिर्द्वंद्वसुता
 सते ॥ १९ ॥ लक्षोत्तरं सार्द्धं नवकोटियो जनपरिमंडलं भूवयस्य ह्ये
 णो न स गव्यतुतरं द्विसहस्रयोजनानि समुत्ते ॥ २० ॥ इति श्रीमद्भाग
 वते महापुराणे पंचमस्कंधे ज्योतिश्चक्रसूरयमंडलवर्णनाम एक
 विंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥ द्वाविंशोऽसौ मशुक्रादेः स्थानमहोत्तरोत्तरं तत्र
 तानुसारेण इष्टानि चेत्याने राशीनां अभिमुखं च प्रदर्शितं च

श्रीभा० पं०
६३

उपवर्णितं सव्येन चलन्नदं हिलेन करोतीति वदताऽमुष्य वयं कथमनुमिमी
मही ॥ १॥ ॥ राजोवाच ॥ यदेतद्भगवतः आदित्यस्य मेतं ध्रुवं च प्रदक्षिणे
नपरिक्रामतो राशीनामभिमुखं च प्रचलितं भगवतोपवर्णितं ममुष्य वयं क
थमनुमिमीमहीति ॥ १॥ शुक उवाच ॥ यथा कुलाल चक्रेण भ्रमतां तदाश्रया
णां पिपीलिकादीनां गतिरन्येव प्रदेशांतरेष्वप्युपलभ्यमानत्वात् एवं न
क्षत्राणि भिरुपलक्षितेन कालचक्रेण ध्रुवं मेतं च प्रदक्षिणेन परिक्षाव
जानानां तदाश्रयाणां सूर्यादीनां ग्रहाणां गतिरन्येव नक्षत्रांतरे राशंपत
रेचोपलभ्यमानत्वात् ॥ २॥ सरावभगवानादिपुरुष एव साक्षान्नारायणे
लोकानां स्वस्त्य आत्मानं त्रयीमयं कर्म विशुद्धिनिमित्तं कविभिरपि च
वेदेन विजिज्ञास्यमानो दादराधाविभज्य षट्सु वसंतादिषु यथोपजोष

राम०
६४

ईवधानी नाम रक्षितो याम्यं संयमनी नाम पश्चाद्वा रुणी निस्त्रोचनी
 नाम उन्नतः सौम्या विभावेरी नाम तासूदयमध्या हास्तमयनि
 शीथानीति तिभूतानां घृ वृत्तिनिमित्तानि समयविशेषेण मे
 रोश्चतुर्दिशं ॥ ७ ॥ तत्रत्यानां दिवसमध्यं गतरवसदादित्यस्तपति
 सव्येनाचलं रक्षितेन करोति ॥ ८ ॥ यत्रोदेति तस्य हसमानसूत्रनि
 पते निस्त्रोचति यत्र क्वचन स्पंदेनाभितपति तस्य हेषसमानैस्सू
 त्रनिपाते प्रस्वापयति तत्र गतं न पश्यंति ये तं समनुपश्ये रन् ॥ ९ ॥
 यदा चेद्राः पुर्याः प्रचलते पंचदशघटिकाभिर्याम्या सपादकोटि
 द्वयं योजनानां सार्द्धं द्वादशलक्षानि साधिका निबोधयति ॥ १० ॥
 एवं ततो वारुणी सौम्या मेरीच पुनस्तथाऽन्ये च ग्रहाः सोमादयो न च

त्रैः सहज्योति ॥ अत्रैः समुभ्युद्यंति सहवानि श्लोचंति सहवानि श्लोचं
 ति ॥ १२ ॥ एवं मूहर्ते न चतुस्त्रिंशद्वत्तयो जन्मान् पृथक्ताधिकानि
 सौरोरथस्त्रीयमयो सौ चतसृषु परिववर्तते पुरीष ॥ १३ ॥ यस्यै
 कं चक्रं द्वादशारं षण्णे मित्रिनाभिसं वसरात्मकं समामनंति ॥ त
 त्यासौ मेरो मूर्द्धनिकृतो मानसोत्तरे कृतं तत्त रभा गोयत्रप्रोतं रविर
 थचक्रं तैत्त्यं च वद्धमन्मानसोत्तरगिरौ परिभ्रमति ॥ १४ ॥ त
 स्मिन्नैते कृतमूलो द्वितीयोऽहस्तस्य मानेन संमितस्तैलयंत्रात्त
 वत्तध्रुवे कृतोपरिभाग ॥ १५ ॥ रथनीऽस्तषट्त्रिंशद्वत्तयो ज
 नायतस्ततुरीयभागविशालस्तावान् रविरथयुगोयत्रहयाः छं
 दोनामानः सप्तारण्यो जिता वहंति देवमादित्यं ॥ १६ ॥ पुरस्ता

हि विभज्यंते दिशः खं द्यौर्महीर्षि दिशः ॥ स्वर्गाय वर्गो नरकारसोकांसि
 च सर्वशः ॥ ४५ ॥ देवतिर्यङ्मनुष्याणां सरीसृपसर्वीरुधं ॥ सर्वजीवनि
 कायानां सूर्य-आत्मा दृगीश्वरः ॥ ४६ ॥ इति श्रीमद्भागवते महापुराणे
 पंचमस्कंधे भुवनशतैवे समुद्रपरर्ष निशरिणोऽक्षनामविं
 शतमोऽध्यायः ॥ २० ॥ एवमध्याविंशत्या भूमर्यादतिरूपिता ॥ अतः परं
 धुमर्यादापालनं त्रिभि रूच्यते ॥ एकविंशोऽखेः कालचक्रेण भ्रमतो च
 हं स्वगत्पाराशिसंचारैर्लोकयात्रा निरूप्यते ॥ १ ॥ ॥ श्रीशुक उवा
 च ॥ एतावानेव भूवल्लयस्य संनिवेशः प्रमाणलक्षणतो व्याख्यातः ॥
 एते न हि दिवो मंडलानां तद्विरुद्धादिशंति ॥ २ ॥ यथा हि दल्लयो
 निष्पावादीनां तेऽन्तरेणान्तरिक्षं तदुभयसंघितं ॥ ३ ॥ यन्मध्यगतो

श्रीभा०पे०
६२

भगवांस्तपतां पतिस्तपनः प्रातपेन त्रिलोकीप्रतपत्यवभासयत्यात्मभा
सा सरणउदगयनरत्तिणायनवैषु वत संज्ञाभिर्मोद्यशेघ्रसमानाभि
र्गतिभिरारोहणवरोहण समानस्थानेषु यथा सवनमभिपद्यमानो
मकरादिषुराशिष्वहोरात्राणि दीर्घह्रस्वसमानानि विधत्ते ॥३॥ यदा मे
षतुल्यो वर्तते तदा होरात्राणि समानानि भवन्ति यदा ह्यषभादि
षु पंचषु च राशिषु च रतितदा हान्येव वर्द्धते हस्तचिमासिमास्येके
काद्यष्टिकोरात्रिषु ॥४॥ यदा वृश्चिकादिषु पंचषु वर्तते तदा होरा
त्रीणि पर्ययाति भवन्ति ॥५॥ यावद्दक्षिणायनमहानि वर्द्धते यावदुदग
यनं रात्रयः ॥६॥ एवं नवकोट्येकपंचाशहस्तलिचयो जनानां मान
सोत्तरागिरिपरिवर्तनस्योपदिशन्ति ॥ तस्मिन्नेंद्रीपुरी पूर्वस्मान्मेरो

राम०
६२

लभ्यते तस्मात्सर्वसत्त्वपरिहृताऽसीत् ॥३३॥ लोका लोक इति समाख्या
यदनेनाचलेमलोका लोकस्यांतर्वर्तिनाऽवस्थाप्यते ॥३४॥ सलोक्यांते
परितर्द्ध्वरेणविहितयस्मात्सूर्यादीनांध्रुवाषष्मर्गाणां ज्योतिर्गणा
नांगमस्तयोर्वाचीनास्त्रील्लोकानावितन्वानानकदाचित्पराचीनाभ
वितुमुसहंतेतावदुन्नहनायाम ॥३५॥ एतावाल्लोकविन्यासोमान
लक्षणसंस्थाभिर्विचिचिचिचः कविदापंचाशत्कोटिगणतस्मिन्मो
लस्यतुरीयभागेयंलोकालोकाचलः ॥३६॥ तदुपरिष्ठाच्चतस्रश्चा
स्वात्मयोनिवाखिलजगदुरणाधिनिवेशितायेद्विरदपतयःरुष
भःपुष्करचूडोवामनोपराजिता इति सकललोकस्थितिहेतवः ॥३७॥
तेषांस्वविभूतीनांलोकपालानां विविधवीर्यापहंहरणयभगवान्य

रममहापुरुषो महाविभूतिपतिरंतर्याम्यात्मनो विशुद्धसत्वं धर्मज्ञानवे
रागैश्वर्कद्यष्टमहासिन्धुपलक्षणं विष्वक्सेनादिभिः स्वपार्षदप्रवरैः
परिवारितो निजवरायुधुपशोभितैर्निजभुजदंडैः संधारयमाण
तस्मिन्गिरिवरे समंतात्सकललोकस्वरूपेऽस्ते ॥४०॥ आकल्पमे
षं वेपंभात एवंप्रात्मयोगमायया विरचितविविधलोकयात्रागोथा
य ॥४१॥ योतर्विस्तारणते न ह्यलोकपरिमाणं च व्याख्यातं यदि हि लो
कालोकार्चलोत्ततः परस्ताद्योगेश्वरगतिविशुद्धामुदाहरंति ॥४२॥
अंडमध्यगतः सूर्योद्यावाह्नम्योर्यदंतरं सूर्योऽंगोलयोर्मध्ये का
द्यस्युः पंचविंशति ॥४३॥ मतेऽरण्यतस्मिन् यदभूत्ततो मीर्तेऽइ
ति व्यपदेशः हिरण्यगर्भइति यद्विरण्यं तसमुद्भवः ॥४४॥ सूर्येण

५२
स्वास्त्येव व्रत सत्यव्रतदानव्रतानुव्रतनामानोभगवंतं वाद्यात्मकं प्रा
णायामविष्णुतरजस्तमसः परमं समाधिनायजंते ॥२८॥ अंतः प्रविश्य
भूतानियो विभर्त्तात्मके तुभिः अंतर्धामीश्वरः साक्षात्पातुनोयद्वरो
स्युरं ॥२९॥ एवमेव दधि मंडोदात्तरतः पुष्करद्वीपस्ततो द्विगुणायामः
समंतत उपकल्पितः समानेन स्वादुदकेन समुद्रेण वहिराहत यस्मि
न हृत्पुष्करं ज्वलन शिखामलकनकपत्रायुता युतं भगवतः कम
लासनस्थाध्यासनं परिकल्पितं तत् द्वीपमध्ये मानसोत्तरनामैक ए
वार्चचीनपराचीनवर्षयोर्मर्यादा च लोयुत योजनोच्चायायामो यत्र
तु चतस्रषु दिक्षु चत्वारिपुराणि लोकपालानां इंद्रादीनां यदुपरिष्ठा

भा० पं०

६

त्सर्वरथस्य मेरुं परिभ्रमतः संवत्सरात्मकं चक्रं देवानामहोरात्राभ्यां य
रिभ्रमति ॥३०॥ एतद्दीपस्याधिपतिः प्रेयव्रतो वीतिहोत्रो नामैतस्यात्म
जोरमणकधातकिनामानौ वर्षपती नियुज्यसस्वयं पूर्वजवत् भगव
त्कर्मशील एवास्ते ॥३१॥ तद्वर्षपुरुषा भगवन्तं ब्रह्मरूपिणं सकर्मके
न कर्मणाऽऽराधयन्ति इदं चोदाहरन्ती ॥३२॥ यत्तत्कर्ममयं लि
गं जनोर्ज्वयेत् एकांतमद्वयं शांतं तस्मै भगवते नम इति ॥३३॥ इषु
वाच ॥ ततः परस्ताल्लोकालोकनामाचलोलोकलोकयोरंतराले प
रित उपक्षिप्त ॥३४॥ यावन्मानसोत्तरमेव रंतरं तावती भूमिः कांच
न्यऽन्यादर्शितलोपमा यस्यां प्रहितः पशथो न कथंचित् पुनः प्रत्युप

हरे०
६

धिपतिः स्वेतदीये वर्षौणि सप्त विभज्यते पुत्रनामसु सप्त रि वस्था दा
 र्वर्षयान्निवेश्य स्वयं भगवान् भगवतः परम कल्याण यशस आत्मन्
 तस्य हरे श्रृणारविंदमुपजगाम ॥२०॥ आमो मधुर हो मेघ पृष्ठो सु
 धामाभा जिष्टो लोहित वर्णो वनस्यतिरिति घृत पृष्ठ सुतां स्तेषां वर्षे
 गिरयः सप्त सप्तैव नद्यश्चाभिरयाताः शुक्लो वर्द्धमानो नो जन उपव
 र्हिणे नंदो नंदनः सर्वतो भद्र इति ॥२१॥ अभयामृतौ घा आर्यका तीर्थव
 ती वृत्तिरूपवती पवित्रवती शुक्लेति या सामंभ पवित्रममलमुपयुं
 जाना पुरुषं ऋषभं द्विविण्देन क संज्ञा वर्ष पुरुषा आपो मयं देवमयां
 पूर्णेनां जलिना यजंतै ॥२२॥ आप पुरुष वीर्यैः स्पृशन्ती भू भुवः स्व
 स्तानः पुनीता मीघीः स्पृशन्ती मात्मना भुव इति ॥२३॥ एवं परस्तात्

श्रीभा० पं०
५६

हीरोदात्परितः उपवेशितः शाकदीपोद्वात्रिशलक्षयो जनायामः स
मानेन च दधि मंडो देन परितः यस्मिन् हि शाको नाम महीहः स्वक्षे
त्रयपदेशको यस्य हं महासुरभिगंधस्तदीपमनुवासयति ॥२४॥ त
स्यापि प्रैयव्रत एवाधिपतिर्नो म्रामेधातिथिः सोऽपि विभज्य सप्त वर्षा
णि पुत्रतनामानितेषु स्वात्मजानुरोजवमनोजवपवमानधूम्रा
नीकचित्ररेफवद्रूपविश्वधारसंज्ञान्निधाप्पाधिपतीन् स्वयं भ
गवत्पुनंत आवेशितमतिस्तयो वनं प्रविवेश ॥२५॥ एतेषां वर्षमयी
रागिरयो नद्यश्च सप्त सप्तैव ईशान उरुशृंगो बलभद्रः शतकेशरः
सहस्रस्रोतः देवपालो महानस इति ॥२६॥ अनघा आयुर्दा उभयस्य
सिरपराजिता पंचपदी सहस्रस्तुतिर्निजघृतिरिति ॥२७॥ तद्वर्षेषु

हरे०
५६

र्वेसुसीमागिरयो नद्यश्चाभिज्ञाताः सप्तैव वक्त्रश्चतुःश्रृंगकपिलश्चित्र
 कूटो देवानीक उर्ध्वरोमाद्रविणो इति ॥ १५ ॥ रसकुलपामित्रविंदाश्च तविं
 दा देवगर्भाघृतच्युतामंत्रमालेति यासां पयोभिः कुशदीपौशकसः कुश
 लकोविदामियुक्तकुलकसंज्ञाभगवंतं जातवेदसरूपिणं कर्मकोशले
 नयजते ॥ १६ ॥ परस्परव्रह्मणः साक्षाज्जातवेदोऽसि हव्यवार देवानां पु
 रषां गानां यज्ञेन पुरुषं यजेति ॥ १७ ॥ तथा वहिः क्रौंचाद्विषाद्विगुणः स्व
 मानेन ह्यीरो देन परित उपलूप्सः वृत्तो यथा कुशदीपौ घृतो देन यस्मि
 न् क्रौंचो नाम पर्वतराजो दीपनामनिर्वृतकश्च स्ति ॥ १८ ॥ यो सौगुहप्रह
 रणो न्मथितनितं वकुंजोऽपि ह्यीरो देनासि च मानो भगवता वरुणेना
 भिगुप्तोऽविभयो बभूव ॥ १९ ॥ तस्मिन्नपि प्रेयव्रतो धृतपृष्टेनामा

सप्तैवाभिज्ञाताः स्वरस्यः शतश्रृंगो वामदेवः कुंदः कुमुदः पुष्पवर्षः पारिभद्रमा
स्यै सहस्रश्रुतिरिति अनुमती शिभी वाली सरस्वती कुहुरजनी नंदाराकेति
॥९०॥ तद्वर्षपुरुषाश्चतधर वीर्यधर वसुधर रेषधर संज्ञा भगवंतं वेदमयं
सोममात्मानं वेदेन यजंते ॥९१॥ स्वगोमिः पितृदेवेभ्यो विभजन्तु त्वां शुक्ले
योः प्रजानां सर्वसां राजां धः सोमो न आस्त्विति ॥९२॥ एवं सुरो दादुहि
स्तत्तद्दिगुणसमानेनाह तोष्ट तोदेन यथा पूर्वः कुरादियो यस्मिन् कुरा
स्तं वो देव हूतस्तत्तद्दीपाख्यापां नो ज्वलन इवापरः स्वशम्परोचिषादि
शो विराजयति ॥९३॥ तत्तद्दीपयतिः प्रैयवतो राजन् हिरण्यरेतो नामा
स्वं दीपं सप्तभ्यः स्वपुत्रेभ्यो यथा भागं विभज्य स्वयंतप आतिष्ठतः ॥९४॥
वसुवसुदानदृष्ट रुचिनाभिगुह्यस्तत्प्रव्रत वित्तनामदेवनामभ्यः तेषां व

श्रीभा० पं०

५७

स्वर्गद्वारं प्रपन्ना विद्यया भगवंतं त्रीं यीमयं सूर्यमात्मानं यजंते ॥४॥ पुत्रेऽस्य वि
ष्णोः रूपं यस्य तत्तस्य ब्रह्मणः प्रमत्तस्य च मत्तोऽस्य सूर्यमात्मानमीमहीति ॥५॥
प्लुतादिषु पंचसु पुरुषाणां मायुरिन्द्रियमोजः सहो बलं बुद्धिर्विक्रम इति
च ॥ सर्वेषां मोक्षार्थं कीर्तिद्विरविशेषेण प्रवर्तते ॥६॥ प्लुतः स्वसमाने
ने सूरसो देना वृत्तो यथा तथा द्विपोऽपि शात्मलो द्विगुणविशालः समा
नेन सूरसो देना वृत्तः परिवर्तते ॥ यत्र ह वै शात्मली प्लुता या मायस्या वाव
किल नित्यमाहुर्भगवतः छंदःस्तुतः पतत्रिराजस्य सा दीपहुतय उपल
भते ॥७॥ तत्र दीपाधिपतिः प्रियव्रतस्यात्मजो यज्ञबाहुः स्वसुतेभ्यः
सप्तेभ्यस्तन्नामानि सप्त वर्षाणि व्यभजसुरोचनं सोमने संपुष्टं रमण
कंदेव वर्षगारिभद्रमास्यायनमविज्ञातमि ॥८॥ तेषु वर्षादयोर्नद्यश्च

श्रीम०

५७

श्यातेन परिस्तिप्तो यथा पखाद्ये पवनेन लल्लो जं वृषमाणो दीपाख्या क
 रोहिरण्मय उपस्थितो यत्राग्निरपास्ते सप्तजिह्वस्तस्याधिपतिः प्रिय
 व्रतात्मज इध्रजिह्वस्व दीपं सप्तवर्षाणि सप्तगिरयो नद्यश्च सप्तैवामि
 तांता ॥२॥ मणि कूटो वज्र कूटः इन्द्रसेनो विभज्य सप्त वर्षा नाम आत्म
 जेभ्य आकलय्य स्वयमात्मयोगेनोपरराम ॥२॥ शिवं यवसं सुभद्रं शांतं
 हेमममृतमभयमिति वर्षाणि तेषु गिरयो नद्यश्च सप्तैवामि तांता ॥३॥
 मणि कूटो वज्र कूटः इन्द्रसेनो ज्योतिष्मान् सुपर्णो हिरण्यपीवो मेघमा
 ल इति सेतुशैलाः अरुणान्मणगिरि सीसावित्री सुप्रभातारुतं भरेति
 महानद्यः या सो जलोपस्य रीन् विधूत रजस्तमसो हंसपतंगो दीयनस
 त्यांगसुताश्चत्वारो ववर्णाः सहस्रायुषो विबुधो यमसंदर्शनं प्रजाननाः

श्रीभा० पं०

५६

राजनृप दीपा न्नष्टौ है क उपदिशंति सगरात्मजै रश्वा चेषण इमं मही परि
तो निषनद्भिरुपकल्पितान् ॥ २९ ॥ तद्यथा स्वर्णप्रस्थश्चंद्रशुक्लं आवर्त
नोरमणकोमंदराहरिणः पांचजन्यः सिंहलोलंकेति ॥ ३० ॥ एवं तवभा
रतो तमं जंबू दीपवर्षविभागो यथोपदेशमुपवर्णित इति ॥ ३१ ॥ इति
श्रीमद्भागवते महापुराणे पंचमस्कंधे जंबू दीपवर्णनं नाम एकविं
शोऽध्यायः ॥ १९ ॥ विंशोऽध्यायः दीपस्थितिमाह सहायैः लोकालो
कस्थितिर्चांतर्वहिर्भागादिमानता ॥ १ ॥ ॥ श्रीसंख्यवाचः ॥ अतः प
रं लुप्ताकादीनां प्रमाणलक्षणसंस्थानतो वर्षविभाग उपवर्णिते ॥
१ ॥ जंबू दीपो यं यावत्प्रमाणविस्तारस्तावताक्षारोदधिना परिबे
ष्टितो यथा मेरुर्जं द्वाक्षेन लवणोदधिरपि ततो द्विगुणविशालेन ल

ब्रह्म०

५६

स्थानजयात्पुनर्भवात्क्षणाद्युषांभारतभूजयोवरं॥क्षणेनमर्त्येनकृतंम
 नस्विनःसन्त्यस्यसंयांमभयंपदंहरं॥२३॥नयत्रवेकुंठकयासुधापगानसा
 धवोभागवतास्तदाश्रयाः॥नयत्रयज्ञेशमखामहोसवाःसुरेशलोको
 यिनवैससेवतां॥२४॥प्राप्तान्जातित्विहयेचजंतवोज्ञानक्रियाद्वय
 कलापसंभूतां॥नवेयतेस्त्रपुनर्मतायतेभूयोवनौकाद्वयंतिबंध
 नं॥२५॥येऽश्रद्धयावर्हिषिभागशोहविर्निरुपमिष्टविधिमंत्रवस्तुत॥ए
 कःपृथक्कुनामभिराहुतोमुदागह्लातिपूर्णःस्वयंमाशिषांप्रभुः॥२६॥सत्यं
 दिशत्यर्थितमार्थितो नृणांनैवायंरोयत्पुनरर्थितायतः॥स्वयंविधते
 भजतामनिच्छतांइच्छापिधानंनिजपादपल्लवं॥२७॥यद्यत्रनस्वर्गसु
 खावशेषितंस्विष्टस्यसूक्तस्यकृतस्यशोभनं॥तेनाजनाभेस्मृतिमज्जेन
 नःस्पाद्वर्षहरिर्यद्भजतांशतनेति॥२८॥श्रीशुकउवाच॥जंबूदीपस्यच

४ वर्षीणां मर्यादागिरयः प्रागायता उभयतः ॥ चारोदावधयोऽष्टि ४

मूर्ध्नि द्वात्रिंशत्सहस्रयोजनविततो मूलेषोऽष्टशयोजनसाहास्रं ताव
तां तैरभूम्या मर्यादागिरयः प्रागायता उभयतः चारोदावध
योऽष्टि उत रोतरे लोलावतं नीलश्वेतशृंगवानिति त्रयोरम्यक
हिरण्मयकुरूणां द्विसहस्रपृथक् एकैकशः पूर्वस्मात् पूर्वस्मादुतरो
दशोशाधिकं शो नैर्घ्यै एव हस्वन्ति ॥ ८ ॥ एवं दक्षिणे नेलावतं निष
धहेमकूरो हिमलय इति प्रागायता यथा नीलायतं अयुतयोजन उ
सेधा हरिवर्षं किंपुरुषभरतानां यथा सांख्यं ॥ ९ ॥ तथैवेलावतमपरेण
पूर्वेण च माल्यवद्धमादना नीलनीषधायतो द्विसहस्रपृथक्
यतु ॥ १० ॥ केतुमालभद्राश्वयोः सीमानं विदधाते ॥ ११ ॥ मंदरो मेरुमं

भा०पं०

४३

३ शत

दरः सुपाश्वः कुमुदइति त्रयुतयोजनविस्तारोन्नाहमेरोश्चतुर्दिशत्वा
मवष्टभागिरथः उपलब्धा ॥१२॥ चतुर्धेतेषु चूतजं क्व देव न्यग्रोधा
श्चत्वारः पादपप्रवराः पर्वतकेतवे इव सहस्रयोजनोन्नाहस्तावद्विष्य
विततयाशतयोजनपरिणाहा ॥१३॥ हराश्चत्वारः पयोमधुइक्षुरसा
मृजला यदुपस्पर्शिन उपदेवगणयोगैश्चर्यालिस्वाभावकामि
भरतर्षभधारयंति ॥१४॥ देवोद्यानिनचभवंति चत्वारि नंदनं चैत्र
रथं वैभ्राजकं सर्वतोभद्रमिति ॥१५॥ येष्वमरपरिदृष्टा सहसुरललना
लला मयूषपतयः ॥ उपदेवगणैः स्पर्शयमानमहिमानः किल विरंति
१६॥ मंदरोत्सगरकादशशतयोजनातुंगदेवचूताश्चिरसोगिरिशि
खरस्थूलानि फलामृतकल्यानिपतंति ॥१७॥ तेषां विशीर्णमाणा

हरे०
४३

नां अतिमधुरसुरभिवद्गलारुणारसोदेनरुणोदनामनदीमंदर
गिरिशिखरान्निपतंतीपूर्वेणेलाहृतमुपप्लावयति ॥१८॥ यदुषजो
षणाद्देवान्याअनुचरीणां पुण्यजनबद्धनामवयवस्पर्शसुगंध
वातोदशयोजनसमंतादुनुवासयति ॥१९॥ एवं जंबूफलानामं
तपूर्वपातविशीर्णानामनस्थिप्राणायामिनकायनिनाभानारसे
नजंबूनामनदीमेरुमंदरशिखरादयुतधिकयोजनादवनित
लेनियतंतीदक्षिणेनात्मानंयावदिलाहृतमुपस्पंदति ॥२०॥ तावदुभयो
रपिरोधसोयोमृत्तिकारसेनानुविध्यमानावाद्यर्कसंयोगविपाकेन
सदामरलोकाभरणंजंबूनदंनाभसुवर्णंभवतियदुहवावविधाद

बु

श्रीभा.पं.

४४

यः सहयुवतिभिर्मुकुटकटिसूत्राद्याभरणरूपेण खलुधारयंति ॥२३॥
यस्तमहाकदंबसुपाश्वनिगुहोयास्तस्य कोटरेभ्यो विनिस्तताः पंचा
यामरिणाहाः पंचमधुधारासुपाश्वशिरवरात्पतंत्योपरिणात्मानमिला
वृतमनुमादयंति ॥२३॥ या ह्युपयुजानां मुखनिर्वासितो वायुसमेता
त्त्वतयो जनमनुवासयति ॥२४॥ एवं कुदुनिरूढो यः शतबलो नाम वटो
स्तस्य संधेभ्यो नीचिनापयोदधि मधुघृतमृगुडाभाद्यं वरश्यास
नभरणदयः सर्व एव कामदुघानदाः कुमुदाग्रातंतस्तमुत्तरेणोला
वृतमुपयोजयंति ॥२५॥ यानुपजुषाणानां न कदाचिदपि प्रजानां वलि
पलितक्तमस्त्रे ददौर्गंध्यजरामयमृत्युशीतोष्णवैवर्ण्यपसर्गदयस्ता

राम०
४४

पविशेषाय भवन्ति याव जीवसुखं निरतिशयमेव ॥२६॥ कुरंगकुंदर
 कुसंगचैकं कत्रिकूरशिरोशिरपतंगरुचकनिषधशितिवासकपि
 लशंखवैडूर्यजारुहं सर्वभनागकालंजरनारदादयो विंशतिगिरयो
 मेरोक्किर्णकोद्रवकेशरभूतामूलदेशे परितः कृत्वा ॥२७॥ जषरे देव
 कुठोपूर्वेणाष्टदशयोजनसहस्रमुदगायतीद्विसाहस्रपृथुतुंगोभ
 वतः एवमपरेण पवनपारियातो दक्षिणेन कैलाशकरवीरोप्रीयतो
 एवमुत्तरत्वष्ट्रीस्वंगमकरोऽष्टाभिरेतौ परितस्ततोऽग्निरिव परितच
 कास्तिकांचनगिरिः ॥२८॥ मेरोमूर्द्धि भगवत आत्मयोर्गर्मध्यत उपलू
 त्नां पुरीमयुतयोजनसहस्रां समंचतुस्त्रांशं तकोभीवदति ॥२९॥ ताम
 नुपरितो लोकपालानामष्टानां यथादिशं यथा रूपं तुरायभोगेन पुरोवु

१ भा० पं०

४५

पल्लवा ॥३०॥ इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पंचमस्कंधे भुवनसप्ताह्निनाम
षोडशोऽध्यायः ॥१६॥ श्रीशुक उवाच ॥ ततस्तत्पदशो गंगागमनं च चतुर्दिशं ॥ इलाव
ते च रुद्रेण संकर्षणनिषेवणं ॥१७॥ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ तत्र भगवत साक्षा
द्यज्ञलिंगस्य विश्वोर्विभ्रमतो वामपादांगुष्ठनिभिर्भूमौ उक्ता ह
विवरेण तैः प्रविष्टा वाह्यजलधारा तच्चरणपंकजावने जनारुण
किंजल्कोपरंजिता जगद्द्वयमलापहोत्परी न साक्षाद्भगवत्पदीत्यमु
पलक्षितवचोऽभिधीयमानातिमहता कालेन युगसहस्रोपलक्षणे
नादिवोमूर्द्धन्यवततार ॥१८॥ यंत्रद्विष्णुपदमाहुः यत्र हवा ववीरव्रतश्री
ज्ञानपादिः परमभागवतोऽस्मत्कुलदेवता चरणारविंदोदकमितिया
नुसवनमुत्कंठ्यमान भगवद्भक्तियोगेन दृढं क्लिप्तमानां तद्दयं श्री

कृष्ण०
४५

तं यविवशमीलितलोचनदुगलरनकु डालविगलितामलवा
षकलयाभि व्यज्यमानरोमपुलककुलकोऽधुनापिपरमादेण
शिरसाविभर्ति ॥२॥ ततश्चषयस्तत्प्रभावाभिज्ञां ननुतपसा
आप्तं तिकीं सिद्धिरेतावती भगवति स कीर्त्तनिवासुदेवे उपरत
भक्ति योगलाभेनैवोपेक्षितान्यार्थोत्पन्नयो मुक्तिमिवागतां मुमु
क्षुवद्वसवहुमानमद्यापि जराज्ज्देहदहति ॥३॥ ततो नेकसहस्रको
टिविमानानीकसंकुलदेवयनिनावतरंती दुर्मंडलब्रह्मसदने निप
तति ॥४॥ तत्र चतुर्द्धाभिर्नीमभिचतुर्दिशामभिस्यंदती नदनदीपति
मेवाभिनिविशति ॥५॥ शीतालकनंदाचक्षुभद्रोतिशीतातुब्रह्मसद

श्रीभा०पं०

४६

नात्केसराचलादिगिरिशिखरेभ्योऽधोऽधप्रस्रवन्ती गंधमादनमूर्द्धसु
पतित्वा अंतरेण भद्राश्व वर्षे च्यांदिशिरसामुद्रमभिप्रविशति ॥६॥
एवंमाल्यवत् शिखरान्निपतन्ती ततोऽपरतवेगाकेतुमालमभिस्तच
स्तुः प्रतीच्यांदिशिरसामुद्रमभिप्रविशति ॥७॥ भद्राचोत्तरतो मेरुशिर
सानिपतिता गिरिशिखरमतिहाय शृंगवत् शृंगादवस्यं दमाना
उत्तरांस्तकुरुनभित उदीच्यांदिशि जलधिमभिघ्रविशति ॥८॥ त
थेवालकनंदादक्षिणेन ब्रह्मसदनाद्बहूनि गिरिकूटान्यतिक्रम्य हे
मकूटान्यतितरं हसालुठयति भारतमभिवर्षे दक्षिणस्यांदिशि
जलधिप्रविशति ॥९॥ यस्यां स्नानार्थं वा गच्छतः पुंसः पदेऽश्वमेधरा

राम०

४६

जस्योद्दीनां फलं न दुर्लभमिति ॥ अन्ये च न दानं यश्च वर्षे वर्षे संति
बहुशो मेवादिगिरिदुहितरशतशः ॥ १० ॥ तत्रापि भारतमेव वर्षे क
र्मक्षेत्रमन्यान्येष्वर्षाणि स्वर्गिणो पुण्यशेषोपभोगस्यानानिभोमानि
स्वर्गपदानि व्यपदिशंति ॥ ११ ॥ एषु पुरुषाणामयुतं पुरुषाणां देवकल्पा
नां नागायुतप्राणानां वज्रसंहननवलवयो मोदप्रमुदितमहासौरत
मिधुनव्यवायापवर्गवर्षे धृते कर्गर्भकलत्राणां तत्रतुत्रेतायुगसमः का
लो वर्तते ॥ १२ ॥ यत्र ह देवपतयः स्वैः स्वैः गणनायकैर्विहितमहार्ह
णः सर्वतुःकुसुमस्तवकपलकिशलयश्चियानभ्यमानविरपलता
विरविभिरुपश्रुभमानरुचिरैकानन्याश्च यायतनवर्षगिरिदोणी

श्रीभक्तपं०

ॐ

पुतथाचामलजलारायेषुविकचदिविधनवनरहामोदमदमु
दितराजहंसजलकर्कुटकारंडवसारसचक्रवाकादिभिमधुकर
निकराकृतिभिरुपकुजितेषुजलक्रीडादिभिर्विचित्रविनोदैःसु
खलितसुरसुंदराणांकोमकलिलविलासाहासलीलावल्लोका
कृष्णमनोदृष्टयःस्विरंविहरंति॥१३॥नवस्वपिवर्षभगवान्भारयणे
महापुरुषपुरुषाणांतदनुग्रहात्मात्मतत्त्वव्यूहोनात्मनाद्यापि
संनिधीयते॥१४॥इलाहतेतुभगवान्भवएकएवपुमान्नहन्यस्त
त्रापरोनिर्विशतिभवान्याःशापनिमित्ततःयत्प्रवेश्यतस्वीभावस्ता
त्पश्चादह्यामि॥१५॥भवानीनाथैःस्त्रीगणमर्बुदसहस्रैखरंध्र
मानोभगवतःचतुर्मूर्तेमहापुरुषस्यतुरीयांतामंसीमूर्तिप्रकृति

सूक्ष्म०
४९

मात्मन संकर्षणा संज्ञा मात्मसमाधि रूपेण संनिधायैतदभिगुण
न उपधावति ॥१६॥ श्री भगवानुवाच ॥ उं नमो भगवते महापुरुषा
य सर्वगुण संख्यानां यानंताया व्यक्ताय नम इति ॥१७॥ भजे जन्पा
रणपादपंकजं भगस्य हृन्मनस्य परं पराययां भक्ते प्रलंभा वि
त भूत भावनं भवापहं त्वाभवभावमीश्वरं ॥१८॥ नयस्य माया गु
णचित्तवृत्तिभिर्निरीक्ष्यतो ह्येवपि दृष्टिरज्यते ॥ ईशो यथानो
ऽजितमन्युरं ह सांकस्तं न मन्येत जिगीषुरात्मन ॥१९॥ असदशोयः
प्रतिभाति मायया स्त्रीवैवमध्यासवताम्रलोचन ॥ न नागवधोऽर्हण
ईश्वरे हि या यत्पादयोस्वर्शनधर्षितेन्द्रियः ॥२०॥ यमाहुरस्य स्थिति

श्रीभा० पं०
४८

जन्मसंयमं त्रिभिर्विहीनं यमनंतमृषयः ॥ न वेदासेदार्थमिव क्वचित्तिस्थि
तं भूमं उलंग्मूर्द्धसहस्रधामसुः ॥ २१ ॥ यस्याद्य आसीद्गणविग्रहो महान्
विज्ञानविष्णो भगवानजः किल ॥ यत्संभवो हं चिद्वत्तास्वते जसा वै का
रिकंतामसमैद्रियं सजो ॥ २२ ॥ एते वयं यस्य वशे महात्मनः स्थिताः सकुं
ता इव सूत्रयंचिता ॥ महानयं वै कृततामसं द्रियासृजामः सर्वयदनु
ग्रहादिदं ॥ २३ ॥ यं निर्मितं कार्यं पिकर्मपर्वणीमायां जनोयंगुणसर्ग
मोहितः ॥ न वेद निस्तारणयोगं जसा तस्मै नमस्ते विलयो दयात्मने ॥
२४ ॥ इति श्रीमद्भगवते महापुराणे पंचस्कंधे सप्तदशोऽध्यायः ॥ २५ ॥ अष्टा
दशोत्तमो मेरोः पूर्वादि क्रमते त्रिषु त्रिषु चोत्तरवर्षेषु सेवसेवकवर्णनं ॥ १ ॥
॥ श्रीशुक उवाच ॥ तथा च भद्रश्रवानामधर्मसुतस्तत्कुलपतय

हरेः
४८

पुरुषां भद्राश्च वर्षे साक्षाद्गवतो वासुदेवस्य प्रियांत नूधर्ममयी हय
शीर्षाभिधनां परमेण समाधिना संनिधाप्येदमभिगुणंत उपधावं
ति ॥१॥ भद्राश्च वासु उचुः ॥ उं नमो भगवते धर्मायात्मविधनीयन
मइति ॥२॥ अहो विचित्रं भगवद्विचेष्टितं घृतं जनोयं हिमिषन्नप
रयति ॥ ध्यायन्नसद्यर्हि विकर्मसेवितुं निहत्य पुत्रं पितरं जिजीव
विषु ॥३॥ वदंति विश्वं केवयः स्म नश्वरं पश्यंति बाध्यात्मविदो विप
श्चितः ॥ तथापि मुखं तित वा जमायया सुविस्मितं हृत्य मजं नतोस्मि
तं ॥४॥ विश्वाद्भवस्थाननिरोधकर्म ते ह्यकर्तुरंगीकृतमय्यपावृतं ॥
युतं न चित्रं त्वयि कार्यकारणे सर्वोत्तमनि व्यतिरिक्ते च वस्तुतः ॥५॥ वेदा

श्रीभा० पं०
४८

नृयुगांतेतमसातिरस्सुतान्नरसातलाद्यो नृतुरंगविग्रहः॥ प्रत्या द
दैवैकवयोभियाचतेतस्मै नमस्तेवितथेहितायत इति॥६॥ हरि
वर्षचापिभगवन्नरहरिरूपेण चास्तेतद्वयग्रहणनिमित्तमुत्तर
त्रभिधास्येतद्व्यितंरूपंमहापुरुषगुणभाजनोमहाभागवतोदैत
दानवकुलतीर्थाकरणशीलाचरितः प्रह्लादोव्यवधानानन्यभ
क्तियोगेनसहतद्वर्षपुरुषैरुपास्तेइदंचोदाहरंति॥७॥ नमोभग
वतेनरसिंहायनमस्तेजस्तेजसे आविराविर्भववज्रदंष्ट्रकर्मा
शयान्नरंधयतमोग्रसग्रसर्तुस्वाहा अभयमभयमात्मनिभूयिष्ठा
ॐ हौं॥८॥ स्वस्त्यस्तुविश्वस्यखलः प्रसीदतांध्यायंतुभूतानिशिवं
मिथो धिया॥ मनश्चभद्रंभजतादत्तोत्तज आवेशतानोमतिरप्य

कृष्ण
४८

हेतु की ॥२०॥ मागारदारात्मजवित्तबंधुषु संगो यदि स्याद्भगवत्प्रिये
 पुनः ॥ यः प्राणदत्तापरितुष्ट आत्मवान्सिध्यत्यदूरान्नतथेन्द्रियप्रियः ॥२१॥
 यत्संगलब्धं निजवीर्यवैभवं तीर्थमुहुः संस्य शतां हि मानसं ॥ हरत्य
 जातः श्रुतिर्गतां गजं को वै न सेवेत मुकुंदविभक्तं ॥२२॥ यस्यास्ति भक्ति
 भगवत्किंच नासर्वे गुणैस्तत्र समासते सुराः ॥ हरावभक्तस्य कतो म
 हद्गुणामनोरथे नासति धावतो वहिः ॥२३॥ हरिर्हि साक्षाद्भगवच्छरी
 रिणामात्मा दुष्पाणमिव तो मयीक्षितं ॥ हित्वा महं सं यदि स जते
 गृहेत दामहत्वं वयसा दंपतीनां ॥२४॥ तस्माद्भजो रागविषादम
 न्युमानस्य हाभयदैर्न्यायि मूलं ॥ हित्वा गृहं संसृतिचक्रवालं नृसिं
 हपादं भजतां कुतो भयमिति ॥२५॥ केतुमाले भगवान्कामदेवस्वरूपे

श्रीभा० पं०
५०

एलक्ष्माः प्रियचि कीर्ष्या ॥ प्रजापतेर्दुहितृणां पुत्राणां तद्वर्षपतीनां पुरुषा
युषा होरात्रयस्मिं रव्याता नान्या सां गर्भामहा पुरुषमहा स्रते जसो द्विजितमन
सां विध्वस्ता व्यसवः संवसरांते निपतंति ॥ १५ ॥ अतीव सुललीतगतिविला
सविलसितरुविरहासलेशावली कलीलया किंचिदुतंमितसुंदरभूमंड
लसुभगवदना ॥ रविंदश्रियारमोरमयानिंद्रियाणिरमयते ॥ १६ ॥ तद्ग
वतो मायामयं रूपं परमसमाधियोगे नरमादेवी संवसरस्परान्निषु प्रजा
पतेर्दुहितृभिरुपेता हस्तुतद्गुर्तभिरुपास्ते इदंचोदाहरंति ॥ १७ ॥ उँ ह्रीं
ह्रीं हूँ उँ नमो भगवते हृषीकेशाय सर्वगुणाविशेषैर्विशेषैर्विलक्षिता
मने आकूतीनां चितीनां चेतसां विशेषाणां चाधिपतयोषोडशकला
वर्चंदोमया पाभमया यामृतमया य सर्वमया य सर्वमया य सहस्रे श्री

हरे०
५०

जसेवलायकं ता यका माय नमसे उभयभूयात् ॥१८॥ स्त्रियो वृते स्वाहृषि
केश्वरं स्वतो ह्यराध्यलोके पतिमासतेन्यं ॥ तासां नते वै परि पांत्पयं प्रियं
धनार्यं वियतो स्वतंत्रा ॥१९॥ वै पतिः स्यादकतोभयं समंततः पतिभया तु
रंजनं ॥ स एक एवैतरयामिषोभयं नैवात्मलाभादधिमन्यते परं ॥२०॥
यातस्पते पादसरोरुहार्हं नि कामये सास्तिलकामलं पटा ॥ तदेव
रासीक्षितोर्वितो यद्गमयाश्चाभगवत्प्रतप्यते ॥२१॥ मत्प्राप्त्यर्थे जेशसुरा
सुरादयस्तप्यंत उग्रंत परेंद्रिये धियः ॥ इत्ते भवत्पादपरायणान्भमां विं
दंत्यहं त्वद्दयायतोऽजितं ॥२२॥ सत्त्वं ममाप्युत्तरीर्क्ष्मि वंदितं क
रांबुजं यत्त्वदधायि सात्वतां ॥ विभार्षि मालस्म्वरेण्ण मायया कइश्व

श्रीभा० पं०
५१

रस्मेहितमूहितुं विरति ॥ २३ ॥ रस्य केच भगवतः प्रियतमं मा श्यमवता
ररुपंतद्वर्षपुरुषस्य मनोः ॥ प्रक्वदरितं सदृशनीमपिमहाभक्ति
योगे नाराधयंतीदं चोदाहरति ॥ २४ ॥ उं नमो भगवते मुख्यतमाय
नमः सत्वाय प्राणायोजसे सहसे वलाय महामस्याय इति ॥ २५ ॥ अंतर्व
हिश्चाखिललोकपालकैरदृष्टरूपो विचरत्युत्सव ॥ सर्वेश्वरत्वं
यईदं वशे नयनाम्नायथादात्मयी नरः स्त्रियः ॥ २६ ॥ यं लोकपालाः
किल मसरज्वराहित्वा यतंतोपि पृथक् समेत्य च ॥ यातुं नरो कुर्द्विप
दश्चतुष्पदः सरीसृपस्या एव यदन्न दृश्यते ॥ २७ ॥ भवान्युगांतो एव
उर्मिर्मालिनिहोलीमिमामौषधिवीरुधानिधिं ॥ मया सहैरुक्ते मते
जउजसा तस्मै जगत्प्राणगणात्मने नम इति ॥ २८ ॥ हिरण्येपि भग

कृष्ण०
५१

वान्निवसति कूर्म तनुं विभ्राणस्तस्य तन्त्रियमांतनुमर्थमासहवर्षपुर
षेः पितृगणाधिपतिरुपधावति मंत्रमिमंचानुजपतिः ॥ २९ ॥ ॐ नमो
भगवते अकूपाराय सर्वसत्त्वगुणविशेषणाय नोपलक्षितस्या
नाय नमो वर्षाणे नमो भूमे नमो वस्या नाय नमस्ते ॥ ३० ॥ यद्रूपमेत
न्निजमायया पितमर्थस्वरूपरूपितं ॥ संख्या नयस्यास्त्ययथोप
लंभना तस्मै नमस्ते व्यपदेशरूपिणि ॥ ३१ ॥ जरायुजं स्वेदजमंडजो
द्भिजंचराचरं देवर्षिपितृभूतमैन्द्रियं ॥ द्यौः स्वर्गः क्षितिः शैलसरिसमुद्र
दीपग्रहर्क्षेभ्योऽपि धेय एव ॥ ३२ ॥ यस्मिन् संख्येयविशेषनामरूपा क
लौकविभिः कल्पितेयं ॥ संख्यायया तत्त्वदृशापनीयते तस्मै नमः सांख्य

निदर्शनायत इति ॥ ३३ ॥ उत्तरेषु च कुरुषु भगवान्यज्ञपुरुषः कृतवास
 राह रूप आस्ते तं तु देवी हेषा भूः सह कुरु भिरखलित भक्तियोगे नोप
 धावति इमां च परमामुपनिषदमावर्तयति ॥ ३४ ॥ ॐ नमो भगवते मंत्रत
 त्वलिंगाय यज्ञकृत वेमहा ऽधरावयवाय महापुरुषाय नमः कर्मशुक्ला
 यत्रियुगाय नमस्ते ॥ ३५ ॥ यस्य स्वरूपं कवयो विपश्चितो गुणेषु दास्यि
 च जात वेदसं ॥ मध्मंति मध्मा मनसा दिदृक्षुर्गूढं क्रियार्थं नर्मई
 रितात्मने ॥ ३६ ॥ इमं क्रियाहेत्वयाने शकर्तृभिर्मया गुणेर्वस्तु निरीक्षि
 तात्मने ॥ अर्वाक्षयां गातिरायात्मबुद्धिभिर्निरस्तमाया कृते नमोनमः ॥ ३७ ॥
 करोति विश्वस्थिति संयमो दयं यस्यो सितमीक्षितं गुणैः ॥ मायायथा यो
 भ्रमते तदाश्रयं ग्राहणे नमस्ते गुणकर्मसाक्षिणे ॥ ३८ ॥ प्रमथ्य देतुं प्रति

वारणे मध्ये यो मारसाया जाग दादि श्रु करैः ॥ कृत्वा ग्रदंष्ट्रे निरगा दुद चतः
 श्री उन्निवेनः प्रणता स्मितं विभु मिति ॥ ३५ ॥ इति श्रीमद्भागवते महापुरा
 णे पंचमस्कंधे भुवन - रा - र्ण नमः ऽष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥ उनविंशे किं पुरु
 षो भारते जो पवर्णते सेव्य सेवक भावश्च भारत श्रैष्ठ्यमेव च ॥ १९ ॥
 श्री श्रुको वाच ॥ किं पुरुषे वर्षे भगवंतं आदि पुरुषं लक्ष्मणाग्र जंसी
 ताभिरामं रामं तच्चरणसंनि कर्षोभिरतः परमभागवतो हनुमानस
 ह किं पुरुषैर विरत भक्तिरूपास्ते ॥ २० ॥ आर्ष्टिषे लो न सह गंधर्वैर
 नुगीयमानां परमकल्याणी भर्तृ भगवत्कथां समुपश्रणोति स्वयं वे
 दं गायति ॥ २१ ॥ उं नमो भगवते उतमश्नो काय नम आर्य लक्ष्मण शीलव्र
 ताय नम उपशिप्तितात्मने उपासितलोकाय नम ॥ साधु वार्द नि कर्षणा

यनमो ब्रह्मण्य देवा यमहा पुरुषाय महाराजाय नम इति ॥ ३॥ यत्तदिष्टु
 दानुभवमात्रमेकं स्वतेजसा ध्वस्तगुण व्यवस्थं प्रशान्तं सुधियोप
 लंभनं ह्यनामरूपं निरहं प्रपद्ये ॥ ४॥ मर्त्या वतारस्त्विह मर्त्य शिचरां
 रक्षोवधायै वनकेवलं विभोः ॥ कुतोऽन्यथा स्यादमतः स्व आत्मनः सी
 ताकृतानि व्यसनानीश्वरस्य ॥ ५॥ न वै स आत्मात्मवतां सुहृत्तमः स
 त्स्त्रिलोक्या भगवान्वासुदेव ॥ न स्त्रीकृतं कश्मलमश्रुवीत न ल
 क्ष्मणं चापि विहामर्हसि ॥ ६॥ न जन्मरूनं महतो न सौ भगं न वाक्
 न बुद्धिर्नीकृतिस्तोषहेतुः ॥ तैर्यत् विसृष्टानपि नो वनौकसश्च
 कार सख्ये वतलक्ष्मणाग्रजः ॥ ७॥ सुरो सुरो वाप्यथ वानरो नरः सर्वा

तनायः सुकृतसमुत्तमं ॥ भजेतरामं मुनु जाह्नति हरिं य उतराननय
तुकोशलान्दिवमिति ॥ ८ ॥ भारतेपि वर्षे भगवन्नरनारायणस्व
आकल्यांतमुपचितधर्मे ज्ञानवैराग्यैश्वर्योपशमोपरमात्मोपलंभ
नमनुग्रहायात्मवतामनुकंषयातयो बक्तगतिश्चरति ॥ ९ ॥ तं भग
वान्नारदो वर्णमवतीभिः प्रजभिर्भगवत्योक्ताभ्यां सारस्वयोगा
भ्यां भगवदनुभावोपवर्णैरुपदेष्टमाणाः परमभक्तिभावेनोपस
रतिश्चैवाभिगच्छति ॥ १० ॥ नमो भगवते उपशमशीलायो
परतानात्म्याय नमोऽकिंचनविज्ञाय स्तुतिः स्तुषभाय नरनाराय
णाय परमहंसपरमगुरवे आत्मारामाधिपतये नमो सक्तविवि

श्रीभा०पं०
५४

नमदतिगायतिचेदं कर्त्तास्पसर्गदिषु यो न वध्यते न हन्यते देहगतोपि
दैहिकैः द्रष्टुर्न दृश्यस्पर्शगुणैर्विदूष्यते तस्मै नमो सक्तविविक्तसाक्षिणे॥
११॥ इदं हि योगेश्वरयोगनैपुणं हिरण्यगर्भो भगवान्जगादयत्॥
यदंतकाले त्वयि निर्गुणे मनोभक्त्या दधीतो द्वितदुःकलेवरः॥१२॥
यथैहिकामुष्मिककामलं पटः सुतेषु दारेषु धनेषु चिंतयन्॥ शंके
तविद्वान्कुक्कले वरात्पयात्पयस्तस्य पन्नः श्रम एव केवलं॥१४॥ तन्न
प्रभो त्वं कुक्कले वरार्षितां त्वन्मायया हं ममतामधो हजं॥ भिंद्यामयेना
श्रुवयं सुदुर्भिदं विधे हियोगं त्वयि नः स्वभावमिति॥१५॥ भारतेष्यऽस्मि
न्वर्षे सरिद्धे लाः संति हि च ह नः मगलप्रस्थो मैना कस्त्रिकूटभृषभः कूट

राम०
५४

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥

श्रीभा.पं०
५४

नम इति गायति चेदं कर्त्ता स्पसर्गदिषु यो न वध्यते न हन्यते देहगतोऽपि
देहिकैः द्रष्टुर्न दृश्यस्पर्शगुणैर्विदूष्यते तस्मै नमो सत्तु विविक्तसाक्षिणे॥
११॥ इदं हियोगेश्वरयोगनैपुणं हिरण्यगर्भो भगवान्जगादयत्॥
यदंतकाले त्वयि निर्गुणमनोभक्त्या दधीतो द्वितदुःकलेवरः॥१२॥
यथैहिकामुष्मिककामलं पटः सुतेषु दारेषु धनेषु चिंतयन्॥ शंके
तविद्वान्कुक्कलेवरात्पयात्पयस्तस्य पन्नः श्रम एव केवलं॥१३॥ तन्न
प्रभो त्वं कुक्कलेवरा र्षितां त्वन्मायया हं ममतामधो हजं॥ भिंद्यामयेना
श्रुवयं सुदुर्भिदां विधे हियोगं त्वयिनः स्वभावमिति॥१४॥ भारतेऽप्यऽस्मि
न्वर्षे सरिद्धैः सन्ति हि च ह नः मगलप्रस्थो मैना कस्त्रिकूटभूषभः कूट

राम०
५४

हे एतत्समलक्ष्यं तदधिकरणं आत्मनो न्य मारु मने
धर्मराजपुरुषोऽयं क इव सर्वतोगेषु सूत्रैः परिवर्त्यते एवं विधानर
कायमालये सति शतसः सहस्रशस्तेषु सर्वेषु च भवन्वाधर्मव
र्तिनो ये केचिदिहोदिता अनुदिताश्चाऽवनिपते पर्यायेण विशं
तितं येव धर्मनुवर्तिन इत्यरत्र इह तु पुनर्भवेत उभयशेषाभ्यां नि
विशंति निवृत्तिलक्षणे मार्ग आ दावेव आख्यात एतावाने
वां उको शो यश्चतुर्दीदशधा पुराणेषु विकल्पित उपगीयते यत्त
द्भगवतो नारायणस्य साक्षात् महापुरुषस्य स्थविष्टं रूपेण आत्मा

श्रीभा०पं०

८२

गुणमयमनुवर्णितमाह तः पठति श्रुति श्रावयति स उपग
यं भगवतः परमात्मनो ग्राह्यमपि श्रद्धा भक्ति विशुद्ध बुद्धिर्वेद ॥
२२॥ श्रुत्वा स्थूलं यथास्तु त्स्मृतं ये भगवतो मतिः स्थूले निजित
मात्मानं शनैः स्तुतं निधारयेदिति ॥ ३० ॥ भूद्वीपवर्षसरिददिन
भः समुद्रपातालदिग्ररकभागणलोकसंस्था गीतामया तव नृपा
द्भुतमीश्वरस्य स्थूलवपुः सकलजीवनिकायधाम ॥ ३१ ॥ इति
श्रीमद्भागवतमहापुराणे पंचमस्कंधे षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥ ॥
मंगलं लेषः ॥ चयाठकानां च मंगलं मंगलं सर्वलोकानां भूमेभ्यः
ते मंगलं ॥ २३ ॥ श्रावणसत्त्वपक्षे ७ रविवासरौ

SKM 104/89
(e)

मस्तु

८२

तदप्रत्याम्नातव्यंतदधिकरण आत्मनो न्यस्मादसतोपि पराभवमन्वीक्ष्यमाणः॥
॥६॥ अथ ह भगवानादिदेव एतस्य गुणविसर्गस्य परिहृंहणानुध्यानव्यवसि
तसकलजगदभिप्राय आत्मयोनिखिलनिगमनिजगणपरिवेष्टितः स्वभव
नादवततार॥७॥ सतत्रतत्रंगगनतलउडुपतिखिविमानावलिभिरनुपप
ममरपरिवृढैरभिः पूज्यमानः पथिवरूपदाः सिद्धैर्गंधर्वसाध्यचारणमुनिग
णैरुपगीयमानो गंचमादन दोणीमवभासयन्नुपससर्ग्य॥८॥ तत्र ह वा एनंदे
वर्षिहंसयानेन पितरं भगवंतं हिरण्यगर्भमुपलभमानः सहसैवोत्थायार्हणे
नक्षत्रपित्राभ्यामवहितां जलितपतस्त्रे॥९॥ भगवानिपिभारततदुपनीता
हणस्तुक्त्वाकेनातितरामुदितगुणावतारसुजयः॥ प्रियव्रतमादिपुरुषस्तं
सदेयहासावलोक इति होवाच॥१०॥ श्रीभगवानुवाच॥ निबोधतातेदमृतं ब्र

वीमिशस्यितुं देवमर्हस्यप्रमेयं ॥ वयं भवस्तेतातएवमहर्षिर्वहामसर्वेविवयस्य
 दिष्टं ॥ ११ ॥ नतस्य कश्चित्तपसा विद्यया वानयोगवीर्येण मनीषया वा ॥ नेवार्थध
 र्मैः रतः स्वतो वा कृतं विहतं तनुभृदिभूयात् ॥ १२ ॥ भवाय नाराय च कर्म क
 र्तुं शोकाय मोहाय सदा भवाय ॥ सुखाय दुःखाय नरे ह योगमव्यक्तदिष्टं जन
 तांगधत्ते ॥ १३ ॥ यद्वाचितं सांगुणकर्मनामभिः सुदुस्तरैर्वसवयंसुयोजि
 ताः ॥ सर्वे वहामो वालिमीश्वराय प्रोतानसीवद्विपदे च ष्यदः ॥ १४ ॥ ईशामि
 सृष्टं ह्यवरं ध्रुवहेंगदुःखसुखं वा गुणकर्मसंगात् ॥ आस्थाय तत्तद्यद्युक्तना
 थश्च लुप्यतां धादवनीयमानाः ॥ १५ ॥ मुक्तेऽपि तावदिभूयास्वेदेहमारध्वम
 श्नन्नभिमानशून्यः ॥ यथानुभूतं प्रतियात निद्रा किं त्वन्यदेहाय गुणान्न हं के ॥ राम०
 १६ ॥ भयं प्रमत्तस्य वनेष्वपि स्याद्यतः स आस्ते सह षट् सपन्नाः ॥ जितेंद्रियस्या

त्मरतेर्वधस्य गृहाश्रमः किं नु करोत्यवद्यं ॥ १७ ॥ यः षट्सपन्नान् विजिगीषमाणो
 गृहेषु निर्विन्ध्ययेते तत्पूर्वं ॥ अत्येति दुर्गाश्रित ऊर्जितारी नृहीणेषु कामं विच
 रेद्विषंश्चि ॥ १८ ॥ त्वं त्वज्जनाभां प्रिसरोजकोशदुर्गाश्रितो निजित षट्सपन्नः ॥
 भुल्लेहभोगान् पुरुषातिदिष्टान् विमुक्तसंगः प्रकृतिं भजस्व ॥ १९ ॥ श्रीशुक उवाच ॥
 इति समभिहितो महाभागवतो भगवतस्त्रिभुवगुरोरनुशासन ॥ मात्मनो लघु
 तथाऽवनतशिरो धरो वा ठमितिस बहुमानमुवाह ॥ २० ॥ भगवानपि मनुनाथ पाव
 दुषकल्पितापचितिः प्रियव्रत नारदे योरविषमभिसमीक्षणयोरात्मसमवस्थान
 मवाङ्मनसं ह्यव्यवहृतं प्रवर्तयन्नगमत् ॥ २१ ॥ मनु रपि परेणेव प्रतिसंधितम
 नोर ॥ २२ ॥ रार्षि वरानुमतेनात्मजमखिलधरामंडलस्थितिगुत्स्य यस्त्वाप्यस्वयम
 तिविषयजलाशयाशया उपरराम ॥ २३ ॥ इति ह वाव जगतीपतिरीश्वरे छयाधिनि
 वेशे त कर्माधिकारो खिलजगदंधधंसन परानुभावस्य भगवत आदिपुरुषस्यां

त्रिभुग्लोनवरतध्वानानुभावेनपरिरं धितकषाशयोव दातोपिमानवर्द्धनोमहतां
 महीतलमनुशशास॥२३॥अथदुहितरंप्रजापतेर्विश्वकर्मणउपयमवर्हिष्मतीनाम
 तस्याः हहवावआत्मसमानशीलगुणकर्मरूपवीर्योदारानूदराभावायांवभूवकन्यां
 चयवीयसीमूर्जस्वतीनाम॥२४॥अग्नीध्रोऽध्वजिद्वयज्ञबाहुमहावीरहिरण्यरे
 तोधृतपृष्ठसवनमेधातिथिवीतिहोत्रकवया इतिसर्वंरवाग्निनामानः एतेषां
 कविर्महावीरःसवनइतित्रयश्चासन्वर्द्धरेतसः॥२५॥तत्रआत्मविद्यायामर्भभावादा
 रभ्यक्तपरिवयाः पारमहंस्यमेवाश्रमभजत्॥२६॥तस्मिन्नुवावुपशमशीलाः
 परमर्षयः सकलजीवनिकयदासस्यभगवतो वासुदेवस्यभीतानांशरणभू
 तस्यश्रीमच्चरणारविंदाविरतस्मरणाविगलितपरमभक्तियोगानुधावेन
 परिभावितांतर्हृदयाधिगतोभगवतिसर्वेषांभूतानामात्मभूतेप्रत्यगात्मनोवा

त्मनस्तादात्म्यमविशेषेण समीयुः ॥२७॥ अन्यस्यामपि जायायां त्रयः पुत्राः आसन्नुत
मस्तामसौ रैव त इति मन्त्रं तराधिपतयः ॥२८॥ एवमुपशमायनेषु स्वस्तनयेषु
यजगतीपतिर्जगतीमर्बुदान्येकादशपरिवसराणामव्याहताखिलपुरुषका
रसारसंभृतेर्दोर्दंडयुगलापीडितमोर्धीगुणस्तनितविरमितधर्मप्रतिपक्षो
बर्हिष्मात्या अनुदिनमैधमानप्रमोदप्रसरणयोषण्यव्रीडीप्रमुषितहासावल्लो
कसचिरह्वेल्यादिभिः पराभूयमानविवेकइवानवबुधमानइवमहानाबुभु
जे ॥२९॥ यावदवभासयति सुरगिरि मनुपरिक्रमन् भगवानादित्येव सुधातलम
र्द्धनैव प्रतप्रत्यर्द्धनावच्छादयति तदादिभगवदुयासनोपचितातिशूरप्रभाव
स्तन्मभिनंदसमजवेन रथेन ज्योतिर्मयेन रजनीमपि दिनं करिष्यामीति सप्तह
त्वत्सरणिमनुपर्यक्रामद्विती इव पतंगः ॥३०॥ ये वा उहरथचरणनेमि कृतपसिवा

तासे सप्तसप्तसिंधव आसन् यत एव कृताः सप्तभुवो दीपा जं वृक्ष क्षरा ल्मलिः कुशकौ
 चराकपुष्करं सजाः तेषां परिमाणं पूर्वस्मादुत्तरोत्तरयथा संख्यं द्विगुणमानेन वहिः
 सां त उपलब्धाः ॥३१॥ क्षरो देक्षरसो दसुरो दधतो दक्षीरो ददधि मंडो दशुद्धोः
 सप्तजलधयः सप्तदीपापरिष्काभ्यंतरदीपं समाना एकैकशो यथानुपूर्वसप्तस्व
 पिवहि दीपेषु पृथक्परित उपकल्पिताः तेषु जंघादिषु वर्हिष्मतीपतिरनु
 व्रतानात्मजाना ग्रीध्रे ध्याजि द्वयस्र बाहु हिरण्यरेतो धृत पृष्ठ मेधातिथि
 वीत होत्र संज्ञान्यया संख्ये नैके कस्मिन्नेकमेकमेवाधिपतिं विदधे दुहिरं चो
 र्जस्वती नामाशानसे प्रायच्छस्या मासी देवं यानी नाम कावसुता ॥३२॥ नैवं वि
 धः पुरुषकार उरुक्रमस्य पुंसां तदंघ्रिरजसा जित षड्गुणानां चित्रं विदूरवि
 गतः सकृदा ददीत यन्नाम ध्येयमधुना स जहाति बंधः ॥३३॥ स एकमपरिमितव

लपराक्रमकदातु देवर्षिचरणानुशयनानुपतितगुणविसर्गसंसर्गनिर्वृतमिवा
 त्मानं मन्यमान आत्मनिर्वेद इदमाह ॥ अहो असाध्वनुष्ठितं यदभिनिवेशितोऽहं ॥
 मिंदियैरविद्यारचितविषयांधकूपैतदलमनुष्यावनितायाविनोदमगमाधिगिधि
 गितिगर्हयांचकार ॥ ३४ ॥ परदेवताप्रसादाधिगतात्मप्रत्यचमर्शेनानुप्रव्रत्तेभ्यः पु
 त्रेभ्य इमां यथादायं विभज्य भुक्तभोगांचमहीषां मृतकमिव सह महाविभूतिमपहा
 यस्वयं निहितनिर्वेदो हृदि गृहीतहरिविहारानुर्भावो भगवतो नारदस्य परवीपुन
 रेवानुससार ॥ ३५ ॥ तस्य हवारेते श्लोकाः प्रियव्रत कृतं कर्म को न कुर्याद्दिनेश्वरं यो नेमि
 निमैकरोत्क्षायाघ्नसप्तवारिधीन ॥ ३६ ॥ भू संस्थानं कृतं येन सरिद्धिरिव नारिभिः
 सीमाचभूतनिवृत्ते दीपे दीपे विभागराः ॥ ३७ ॥ भो मंदिरं मानुषं च महित्वं कर्मयोगजं ॥
 यश्चक्रे निरयोपमं पुरुषानुजनप्रियः ॥ ३८ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे पंचमस्कंधे वर्ष

पियव्रतवियेनामप्रथमध्याय ॥ १ ॥ द्वितीयेप्रोक्तमाग्रीध्रचरितंस्वैरणसमतं ॥ पञ्माहिपूर्व
 चितं योनाभिमुख्यानूजीजनत् ॥ १ ॥ श्रीकुकुवाच ॥ एवंपतरिसंवृत्तेतदनुशासने
 वर्तमानाग्रीध्रोजंबूद्वीपौकः ॥ प्रजाऔरसवर्द्धमीवेक्ष्यमाणः पर्यगोपायत् ॥ १ ॥
 सकराचित्रपितृलोककामः सुखस्वनिताक्रीडाचलशोण्याभूगवंतंविश्वस्य
 जांपतिमाभूतपरिचयोपकरण ॥ २ ॥ आत्मैकाग्र्येणतपस्वी आराधयांवभूव ॥
 तदुपलभ्यभगवानादिपुरुषः सदभिगायती पूर्वचितं नामसरसमभियापयामा
 स ॥ ३ ॥ साचतंशश्रमोपवनमतिरमणीयं विविधनिविडविटपिविटपनिकटपुर
 टलतारूढस्थलविहंगमिधुनैः प्रोच्यमानश्रुतिभिः प्रतिबोध्यमानसलिलकुर्कु
 टकारंडवकहंसादिभिर्विचित्रमुपकूजितामलजलाशयकमलाकरमुपवभ्रामः ॥
 ४ ॥ तस्याः सुललितगमनपदविन्यासगतिविलासायाश्चानुपदं त्वणमानरूचिरच

रणाभरणस्वमुपाकर्णनरदेवकुमारः॥समाधियोगेनामीलितनयननलिन
 मुकुलयुगलमीषद्विकंचय्यव्यचष्ट॥५॥तामेवाविदूरेमधुकरीमिवसुमन
 सउपजिघ्रंतीदिविजमनोनयनाक्लाददुश्चैगतिविहारविनयावलोकसु
 खराक्षरावयवेर्ननसिनराणकुसुकुसुमायुधस्यविदधतीविवरं॥६॥निज
 मुखगलितामृतासबसहासभाषणामोदमहांधमधुकरनिकरोपरोधेनद्रुत
 पदविन्यासेनवलस्पंदनेस्तनकलशकवरभाररसनांदेवीतदवलोकनेनवि
 द्वतावसरस्यभगवतोमकरध्वजस्यवशमुनीतो जडवदितिहोवा॥७॥कात्वं
 चिकीर्षसिचकिंमुनिवर्यशैलेमायाऽसिकापिभगवत्परदेवतायाः॥विज्येवि
 नोर्ध्वधनुषिसुहृदात्मनोर्थेकिवामगान्धगयसेविपिनेप्रमत्तान्॥८॥वाणा
 विमोभगवतःशतपत्रपत्रोशांतांवपुंखरचिरावतिग्मदंतौ॥कस्मैयुयुंक्षसि

भा० पं
६

वेनेविचरन्नविद्यः सेमायनो जडधियांतवविक्रमोस्त ॥ १०८ ॥ शिष्यादमेभ्यः वतः
परितः पठंति गायंति सामसरहस्यमजस्रमीश ॥ युष्मात्किरविलुलिताः सु
मनोभिर्वृष्टीः सर्वे भजंत्यपि गणा इव वेदशाखा ॥ १०९ ॥ वाचं परंचरणपंक
जति त्रिरीणां ब्रह्मरूपमुखरां शृणु वामतुभ्यं ॥ लब्धा कदंवरुचिरंकवि
टंकविंवेयस्यामलातपरिधिः क्वचवल्कलंते ॥ ११० ॥ किं संभृतं रुचिरयोर्दि
जशृंगयोस्ते मध्ये कुरुशो वहसि पत्रदृशि श्रिता मे पंकोरुणः सुरभिरात्मवित्वाण
ईदृक्क्षेनाश्रमंच सुभगे सुरभी करोषि ॥ १११ ॥ लोकं प्रदर्शय सुहृतमतावकं मे य
त्र तद्वत्सुरसावयुवावपूर्वो ॥ अस्मद्विधस्य मनउयन्नं नो विभर्ति वदद्भुतं स
रसराससुधादिवक्त्रे ॥ ११२ ॥ कावात्महृत्तिरदनाद्द विरंगवातिविष्मोः कलाउ
त्पनिमिषोत्पकरोचरो ॥ उद्विग्नमीनयुगलं द्विजपंक्तिश्चाचिरासन्नभृंग

राम०
६

नि करं सर इ न मु खं ते ॥ १४ ॥ यो सौ त्व या कर सरो ज ह तः प तं गो दि ल्ल भ्र म त ए ज ये ते
 अ क्षि णी मे मु क्तं न ते स्म र सि व क्र ज रा व रू ष्णं क ष्णं नि लो ह र ति लं प टा ए ष नी वी ॥
 १५ ॥ त रू पं त पो ध न त प श्र र तां घ्न ह्ये त त्तु के न त प सा भ व तो ल ध्वं ॥ च त्तु त पो ह
 सि म या सह मि त्र म ह्यं किं वा प्र सी द ति स वै भ व भा व नो मे ॥ १६ ॥ न त्वां त ज मि द
 यि त द्वि ज दे व द तं य स्मि न्न नो दृ ग पि नो न वि या ति ल यं ॥ मां चारु ष्णं गृ ह्ण सि ने
 तु म नु व्र ते चिं य तः प्र ति सरं तु शि वाः स चि वः ॥ १७ ॥ इ ति ल ल ना नु या ति वि शार दो
 ग्राम्य वे द ग्ध या परि भाष य ति वि ध वं धुं वि बु धि म ति स ता ज या मा स ॥ १८ ॥ सा
 च त त स्त स्य वो र यू थ प ते र्बु धी शी ल रू प व कः ॥ श्रि यौ दार्ये ण परा क्षि प्त म ना स्ते
 न स ह्ये त्तु त प रि व स रो प ल च्छ रां का लं जं वृ द्दी प य ति ना भौ स्व र्ग भो गान्
 बु भुं जे ॥ १९ ॥ त स्या मु ह वा आ म्र जा सरा ज व र आ ग्री ध्रो ना भि किं पुरु ष हरि व र्ष

श्रीभाष्ये
७

लावतं रम्यकहिररमयकुसुमद्राश्चकेतुमातसंज्ञानवपुत्रानजनयत् ॥ सासूत्वा
यसुता नवानवसरं गृहणवापहाय पूर्वचित्तिर्न्ययवाजं देवमुपतस्ते ॥ २० ॥
आग्नीध्रसुतास्ते मातुरनुग्रहादौत्पत्तिकेनैव संहननवलोपेताः ॥ पित्रा विभक्तौ आ
त्मतुल्यनामानियथाभागं जंबूदीपवर्षाणि बुभुजुः ॥ २१ ॥ आग्नीध्रो राजा तप्त
कामानामक्षरसमेवानुदिनमधि मन्यमानस्तस्याः सलोकतां श्रुतिभिरवसंध
यत्र पितरो मोदयंते ॥ २२ ॥ संपरेते पितरिनवभ्रातरौ मेरुदुहितृर्मरुदेवी प्र
तिरूपा मुग्रदंष्ट्री लतां रम्यां रपामां नारीभद्रां देवीति मितिसंज्ञानवोदबहवः ॥
इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पंचमस्कंधे आग्नीध्रवर्षा नाम द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २ ॥
तृतीये चरितं नामैः परं मंगलमीर्यते यस्य यज्ञे प्रतीतः सत्पुत्रोऽभूदृषभो हरिः ॥ १ ॥
॥ श्रीशुक उवाच ॥ नाभिरपत्यकामोऽजयामेरुदेव्या भगवंतं यज्ञपुरुषवहि

राम
७

तात्माऽयजत ॥१॥ तस्य ह वाव श्रद्धया विष्णुदभावेन यजतः प्रवर्गेषु प्रचर
 सुसप्त इव देशकालमंत्रेर्विगदक्षिणाविधारयोगोपपत्त्यादुरधिगमोपि
 भगवान्न भागवतवा सत्यतया सुप्रतीक आत्मानमपराजितं निजजनमि
 प्रेतार्थविधिसया गृहीत हृदयो हृदयंगमं मनो नयनानंदनावयवाभिराममा
 विश्रकार ॥२॥ अथ हतमा विष्णुतभुजयुगलद्वयं हिरण्यं पुरुषविशेषं
 कपिशकौशेयां वरधरमुरसि विलसच्छ्रीवसललामंदरवरवनरुहवन
 भालाश्चर्यमृतमणिगदादिभिरुपलक्षितं ॥३॥ स्फुटकिरणप्रवरमणिय
 मुकुटकुंडलकटककटिसूत्रहारकेयूररत्नपुरांगैर्भूषणविभूषितमृत्वि
 कसरस्य गृहपतयोऽधनाइवोत्तमधनमुपलभ्य सहवहुमानानमर्हणे
 नावेन तशीर्षाण उपतस्थुः ॥४॥ अहसिमुहुरर्हतमार्हणमस्माकमनुप

थानं नमो नमश्चेतावशदुपरिहितं कोऽर्हति युगान् प्रकृतिगुणव्यतिक
 रमतिवनीशईश्वरस्य प्रकृतिपुरुषयोरवीक्षेनाभिनामरूपाकृतिभीरुस्य
 निरूपणं ॥ ५ ॥ सकलजननिकायवृजिननिरसनशिवतमप्रवरगुणगणैक
 देशकथनादृते ॥ ६ ॥ परिजानानुरागविरचितशवलसंराष्ट्रसालिलसित
 किरालयतुलसिदुर्वीकुरैरपिसंभृतयासपर्ययाकिलपरमपरितुष्यसि
 ॥ ७ ॥ अथानयापिनभवतस्तस्य योरुभारभारयासमुचितमर्थमिहोपलभा
 महे ॥ ८ ॥ आत्मन एवानुसवनमंजसाव्यतिरेकेण बोध्यमानाशेषपुरुषी
 र्यस्वरूपस्य किंतु नास्ति शिष आशानानामेतदभिसंराधनमात्रं भवितुम
 र्हति ॥ ९ ॥ तद्यथा बालिशानां स्वयमात्मनः श्रेयैः परमविदुषां परमपुरुष
 प्रकर्षकरुणया त्वमहिमानं चापवर्गाख्यमुपकल्पयिष्यन् स्वयं नापचितरा

वेतस्वदिहोपलक्षितः ॥१०॥ आयायमेव वरो ह्यर्हत्तमयर्हि वर्हिर्षिराजर्षेवरद
 र्षभोभवान्निजापुरेषेण विषय आसीत् ॥११॥ असंगनिरितज्ञानावलविधु
 ताशेषमलानां भवस्वभावानां मात्मारामाणां मुनीनामनेवरतपरिगुणित
 गुणगणपरममंगलायनगुणकथनोसि ॥१२॥ अथ कथंचित्स्वलनभुत
 पतनजंभणदुःखस्थानादिषु विवशानां नः स्मरणाय ज्वरमणदेशाया
 मपि सकलकर्मलनिरसनानितवगुणकृतेनामधेयानिवचनगोचराणि
 भवंतु ॥१३॥ किंवायंराजर्षिरयत्कामः प्रजां भवादृशीमाशासनईश्वरमा
 शिष्योऽस्वर्गीयवर्गयोरपि भगवत्तमुपधावति प्रजायामर्थप्रत्ययो धनमिव
 बाधनः फलीकरणं ॥१४॥ कोवाइहतेपराजितयामाययाऽनवसितपदव्या
 ऽपराजितो नाहतमतिर्विषयानाहतप्रकृतिरनुपासितमहच्चरण ॥१५॥ य

श्रीभा. पं.
५

दुह वाच त्वं पुनरदभ्र कर्तारिह समाहुतस्तदर्थं धियां मंदानां नस्तद्यदेव हेल
नंदे वाहसि साम्येन सर्वान् प्रतिबोदुमविदुषां ॥ १६ ॥ इति निगदेनाभिष्टय
मानो भगवाननिमिषर्षभो वर्षधरो भिवादिता भिवंदितचरमरा ॥ सदयमि
दमाह ॥ १७ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ अहोवताहमृषयो भवद्विरवितथगीर्भि
र्धरमसुलभमभियाचितो य ~~यः~~ दमुष्मात्मजो मया सदसो भू
यादिति ममाहमेवाभिरूपः कैवल्यदथापि ब्रह्मवादेन मृषा भवितु
मर्हति ममैव हि मुखं यत्तद्विजदेवकुलं ॥ १८ ॥ ततः प्राप्ती धीयं शकल
यावतरिष्यामात्मतुल्यमनुयलभ्यमानः ॥ इति निशामयं त्यामेरुदेव्याः प
तिमभिधायां तर्दधे भगवान् ॥ १९ ॥ वहिषितस्मिन्नेव विष्णुदत्तभगवान्
परमर्षिभिः प्रसादितो नामे प्रियचि कीर्षया तदवरोधाय नेमेरुदेव्यां ध

राम.
५

मान् दर्शयितु ॥ कामो वातरशना नोश्च मरणानामुषीणामूर्द्धमं चिनां शुक्ल
 यातनुवावततार ॥ २० ॥ इति श्रीभगवते महापुराणे पंचत्वे तृतीयोऽध्या
 यः ॥ ३ ॥ चतुर्थोऽध्यायः ॥ प्रोक्तं तृतीयमस्य हितं महत् लोकार्थं येन सत्कर्मने
 शुभं च विनिर्देशितं ॥ १ ॥ चतुर्थेऽंशे पुत्रस्य राज्ञे तस्योपवर्णिते यस्य राज्ञे
 जनः सर्वः संतोषामृतनिर्हृतः ॥ २ ॥ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ अथ तमुत्पत्यैवा
 भिमजमानभगवत्सुखं सांम्योपशमं वैराग्यैश्चर्यमहाविभूतिभिरनु
 दिनमेधमानानुभावं प्रकृतयः प्रजाव्राह्मणादेवताश्चावनितलसमवना
 यातितरां जगद्गु ॥ १ ॥ तस्य ह वा इच्छं वर्षाणा वरीयसा बृहज्जोकेन उजसा
 बलेन श्रिसायशंसावीर्यशौर्याभ्यां च पिता तृषभ इतीदं नाम चकार ॥ २ ॥
 तस्य हीदः स्यद्दमानो भगवान् चर्षेत रवधार्य भगवान् तृषभदेवो योगेश्वरः ॥

प्रहस्यात्मयोगमाययास्ववर्षमजनाभं नामभ्यवर्षत ॥३॥ नाभिसूययाभिलषितं सु
 प्रजास्वमवरुध्याऽतिप्रमोदभरविहल्लोगद्वंद्वरयागिरास्वेरंगहीतनरलो
 कसधर्मभगवंतं पुराणमायाविलसितमतिर्वसतातेतिसानुरागमुपलालय
 न्यरंनिर्वृतिमुपगतोविदितानुमायोरप्रकृतिजनपदोराजानाभिरात्मजंसम
 यसेतुरस्तायामभिषिच्यब्रह्मणेषूपनिधायसहमेरुदेवाविशालायांप्रसन्न
 निपुणेनरपसामाधियोगेननरनारायणाध्यभगवंतंवासुदेवमुपासीनःका
 लेनतन्महिमानमवाप ॥४॥ अत्रहपांडवेपञ्चोबुदाहरंतिकोनुतत्कर्मराजं
 नाभेरन्वाचरेअपत्यतामगाद्यस्यहरिःशुद्धेनकर्मणा ॥५॥ ब्रह्मणोऽन्यःकुताना
 भेर्विप्रामंगलपूजिताः ॥ यस्यवर्हिषियतेशंदरीयामासुरोजसा ॥६॥ अथहेभ
 गवाभूषभदेवःस्ववर्षकर्मक्षेत्रमनुमन्यमानः ॥ प्रदर्शितगुरुकुलवासोऽवल
 ध्ववरैगुरुभिरनुज्ञातो गृहमेधिनांधमाननुशिक्षमाणोजयंत्यामिंद्रदत्तायामु

भयलक्षणं कर्म समायात्रातमभियुं यत्रात्मजा नामात्मसमानानां शतं ज
 नयामास ॥ ७ ॥ वेधं खलु महायोगीभारतो ज्येष्ठः श्रेष्ठगुण आसीत् ॥ येनेदं वर्ष
 भारतमिति व्यपदिशति ॥ ८ ॥ तमनुकुशावर्त इलावर्तौ मलयकेतुर्भद्रसेन
 इन्द्रस्य कविदर्भ कीकट इति नवनवतिप्रधाना ॥ ९ ॥ कविर्हरिरंतरिक्षः प्रबुद्ध
 पिप्पलायनः ॥ अविर्होत्रोपदमिलश्चमसः करभाजन ॥ १० ॥ इति भागवतधर्मद
 र्शनानवमहाभागवतास्तेषां सुचरितं भगवन्महिमोपबृंहितं ॥ वसुदेवनार
 दसंवादमुपशमाय नमुपरिष्टद्वर्णयिष्यामः ॥ ११ ॥ यवीयां सरां काशीतिर्जा
 यंते याः पितुरादेशकरा महाशालीनामहाश्रोत्रिया यज्ञशीला कर्मविशुद्धा ब्राह्म
 णा दधुवु ॥ १२ ॥ भगवान्दृष्टव्यं संज्ञात्मा तंत्रः स्वयं नित्यनिवृत्तानर्थपरंपरः ॥ के
 वलानंदानुभव ईश्वर एव विपरीतवत् कर्मण्यारंभमाणः कालेनानुगतं धर्मा
 चरणेनोपशिक्षयन्त हिंसां मुपशान्तौ मेतः कारुणिको धर्मार्थयशः प्रजा

नंदामृतावरोधेन गृहेषु लोकं नियमयत् ॥ १३ ॥ यच्छृष्टीर्षण्यौ चरितं ततः दनुव
 र्त्तते लोकः यद्यपि स्वविदितं सकलधर्मवांस्तं गुह्यं ब्राह्मणे दर्शितमार्गेण सा
 मादिभिरुपायैर्ज्ञेयतामनुशशास ॥ १४ ॥ इव्यदेशकालवयः श्रद्धां विविधोद्दे
 शोपचितैः सर्वैरपि क्रतुभिर्विधोपदेशात्कृत्व इयाज ॥ १५ ॥ भागवतर्षभेण परि
 रक्ष्यमाण एतस्मिन् वर्षे न कश्चन पुरुषो वांछत्यविद्यमानमिवात्मनोऽन्यस्मात्क
 थं च न किमकर्हि चिद्वेत्ते भर्तृनुसवनं विजंभितस्नेहातिशयमंतरेण ॥ १६ ॥
 सकदाचिददृष्टमानो भगवान् षष्ठो ब्रह्मावर्तगतो ब्रह्मर्षिप्रवरसभायां प्र
 जानां निशामयंतीनां मात्मजानवहितात्मनः प्रश्रयप्रणयभरसुयंत्रिता
 नप्पुपशित्तयन्निति होवाच ॥ १७ ॥ इति श्रीभागवते महापंचमस्कधेरषभेदे
 वनुवर्णनामचतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥ पंचमोऽध्यायः पुत्रानुशासनं ॥ उक्तपरम
 हंसं च तस्य दंडतितित्तया ॥ १ ॥ ॥ सृष्टो वाच ॥ नायं देहो देहभाजो न लोके

कथं कामं नार्हते विदुजा यो ॥ तपे विष्णुत्रका येन संतत्वं शुद्धे द्यस्माद्रूप
 सौख्यं त्वनंतं ॥ २ ॥ महत्सैवां दारमाहु विमुक्तस्तमो ह्यरं योषितां संगि संग ॥ म
 हतस्ते समचिन्ताः प्रशान्ता विमन्यवः सुहृदः साधवो ये ॥ २ ॥ ये वामयी शोक्त
 सो हृदार्थं जनेषु देहं भरवार्तिकेषु ॥ गृहेषु जायात्मजरातिमसुनप्रीतियुक्ता
 यावदर्थं श्रुलोके ॥ ३ ॥ नूनं प्रमत्तः कुरुते वि कर्म यदि द्रियप्रीतयः प्राप्ते रणे
 नि न साधु मन्येयतः आत्मनो यमसत्तपि क्लेशदः आसदेह ॥ ४ ॥ पराभवस्ताव
 बोधजातो यावन्न जिज्ञासत आत्मतत्वं ॥ यावत्क्रियास्तावदिदं मनो वै कर्मात्म
 कं येन शरीरबंध ॥ ५ ॥ एवं मनः कर्मवशं प्रयुक्ते अविद्ययात्मन्युपधीयमाने ॥
 प्रीतिर्न यावन्मयि वासुदेवेन मुच्यते देहयोगेन तावत् ॥ ६ ॥ यदा न पश्यत्यथवा
 गुरोर्हं स्वर्णं प्रमत्तः सहसा विपश्चित् ॥ गतस्मृतिर्विदति तत्र तापानासाद्य

मैथुनमगारमज्ञः॥७॥पुंसःस्त्रियामिधुनीभावमेतंतयोर्मिथो हृदयग्रंथिमाहु॥अ
 तोग्रहक्षेत्रसुताप्रवितैर्जनस्यमोहोयमहंममेति॥८॥यदा मनो हृदयग्रंथिरस्य क
 र्मानुबन्धो दृढः श्लेषेत॥तदा जनः संपरिवर्ततेऽस्मान्मुक्तः परं यात्यतिहाय हेतुं॥
 ९॥हंसेगुरोमयिभक्तपाऽनुवृत्त्यावितस्मया द्वादतितिसया च॥सर्वत्र जंतो र्व
 सनावगत्याजिज्ञासया तपसेहानि हृत्या॥१०॥मत्कर्मभिर्मत्कथय च नित्यं मदेव
 संगोद्गुणकीर्तनाम्ने॥निर्वैरसाम्योपशमो न पुत्रा जिहासया देहगेहात्मबुद्धे
 ॥११॥अध्यात्मयोगेनाविविक्तसेवया प्राणैर्द्वियात्माभिजयेन सध्यक्॥सच्छ्रद्ध
 या ब्रह्मचर्येण शश्वदं संप्रमोदेन यमेन वाचं॥१२॥सर्वत्र मद्रावविचक्षणेन ज्ञाने
 न विज्ञानविराजितेन॥योगेन धत्सु यमसत्त्वयुक्तो लिंगं व्यपोहेत्कुरालोहमाख्यं
 १३॥कर्माशयं हृदयग्रंथिवंधमविद्यया सादिमप्रमत्त॥अनेन योगेन यथोपदेशं

सम्यग्मपोह्यपरमेतयोगत् ॥ १४ ॥ पुत्रांश्च शिष्यांश्च न पौत्रैस्त्वामहो कका
मोमदनुग्रहार्थः ॥ इत्थं विमनुरनु शिष्या तदज्ञानेन योजयत्कर्मसुकर्ममूढा
न् ॥ १५ ॥ लोकः स्वयं श्रेयसि नष्टदृष्टि र्यो पानसमीहेतनिकामकामः ॥ अन्योन्य
वेरः सुखलेशहेतोरनंतदुःखं च न वेद मूढः ॥ १६ ॥ कस्तं स्वयंतदभिज्ञो विप
श्चिदविद्यया मंतरे वर्तमानं ॥ दृष्ट्वा पुनस्तस्य घृणः कुबुद्धिं प्रयोजयेदुत्तम
गं युथांधं ॥ १७ ॥ गुरुर्न स स्यात्स जनो न स स्यात्पितान स स्याज्जननी न स्यात् ॥
दृष्ट्वा पुनस्तस्य घृणः कुदैवं न तस्यान्नपतिश्च स स्यान्नमो च यः समुपेत्य मृत्युं ॥ १८ ॥
इदं शरीरं मम दुर्विभाव्यंतत्वं हि मे हृदययत्र धर्मः ॥ एषः कृतो मे यदधर्मश्चा
रादतो हि मामृषभं प्रादुरासीत् ॥ १९ ॥ तस्माद्भवंतो हृदयेन जाताः सर्वे महीयांसम
सुनाभं ॥ अक्लिष्टबुद्ध्या भरतं भजध्वं शुश्रूषणं तद्भरतं प्रजानां ॥ २० ॥ भूतेषु वीरु

द्युउदुत्तमायेसरीस्यस्तेषुसबोधनिष्ठाः॥ततोमनुष्याःप्रथमास्ततोपिगंध
 र्वसिद्धाविवुधानुगाये॥२१॥देवासुरेभ्योमधवत्प्राधानादक्षादयोब्रह्मसुत
 स्तुतेषां॥भवःपरःसोपविरीच्यवीर्यःसमत्परोद्विजदेवदेवः॥२२॥नब्राह्म
 रौस्तुलयेभूतमन्यत्पश्यामिविप्राःकिमतःपरंच॥यस्मिन्मभिःप्रहुतंश्रद्धा
 याहमश्रामिकामंनतथाऽग्निहोत्रैः॥२३॥धृतातनूरुशतीमेपुराणीयेनेहस
 त्वंपरमंपवित्रं॥शमोदमःसत्यमनुग्रहश्चतपस्तितित्तानुभवश्चयत्र॥२४॥
 मतोप्यनंतात्परतःपरस्मात्स्वर्गाधिपतेनकिंचित्॥येषांकिमुखादित
 रेणतेषामकिंचनानांमयिभक्तिभाजा॥२५॥सर्वाणिमद्विष्णुतयाभवद्भि
 श्वराणिभूतानिसुताधुवाणि॥संभावितव्यानिपदेपदेवोविविक्तदग्निस्तदु
 हार्हरांमे॥२६॥मनोवचादृक्करणेहितस्यसाक्षात्कृतंमेपरिवर्हणंहि॥किना

पुमानयेन महाविमोहात्कृतं तपाशात् विमोक्तुमीशोत् ॥२७॥ श्रीशुक उवा
 च ॥ एवमनुशास्यात्मजान् स्वयमनुशिष्टानपि लोकानुशासनार्थं महानुभा
 वः परसहस्रं भगवानृषभायदेश उपशमशीलानामुपरत कर्मणां म
 हामुनीनां भक्तित्तानैवैराग्यलक्षणं पारमहंस्यधर्ममुपशिक्षमाणः स्वत
 नयं शतज्येष्ठं परमभागवतं धरणिपालनायाभिषिच्य स्वयं भवनरत्नोच
 रितशरीरमात्रपरिग्रहउन्मत्तइव गगनपरिधानः ॥ प्रकीर्णकेशात्मा
 न्यारोपिता हवनीयो ब्राह्मावर्त्तीत्यवब्राज ॥२८॥ जटाधर्मूकबधिरपिशा
 चोच्चेन्मादवदबधूतवेषोभिभाषमाणोपि जनानां गृहीतमौनसूक्ष्मीव
 भूव ॥२९॥ तत्र तत्र पुरग्रामाकरखेटवाटशिविरव्रतशेषसार्थगिरिवनाऽ
 श्रमदिष्वनुपपद्यमानो भक्तिकामिरिव वनगज

सर्जनताडना वमेहनष्टीवनग्रावशक्त उजः प्रह्वेप पूरिकातदुस्तैस्तदवि
गणयन्नेवाससस्खानगतस्मिन्मदेहोपलक्षणे सदपदे सदपदेश उभया
नुभवासरूपेण स्वमहिमावस्थानेनोससमारोपिताहंममभिमानत्वाद
विखंडितमात्राः पृथिवीमेकचरः परिवश्रावः ॥३०॥ अति सुकुमारकरच
रणोरः स्थलविपुलबाहुवयवविन्यासः प्रकृतिसुंदरस्वभावहासमुखोन
वनलिनदलायमानशिशिरतारारुणा यतनयनरुचिरः सदृशसुभगक
पोलकर्णकंठनासो विगूढस्मितवदनः महोसवेनपुरवनिता नो मनसि
कुसुमशरासनमुपदधानः परागवलवमानकुटिलकपिशकेशभूरिभासे
ऽवधूतमलिननिजशरीरेण गृहगृहीत इवावदृश्यते ॥३१॥ यर्हि वावसभ
गवांस्तो कर्मिदं योगस्याद्या प्रतीपमिवाचक्षाणस्तत्प्रतिक्रियाकर्मवीभसि

तमिति व्रतमाजगरमास्थितः शयानरावाश्नातिपि वतिस्वादत्यवमेव हतिहृद
 तिस्मिन्नेष्टमान उच्चरितः आदिग्धो द्वेराः ॥३२॥ तस्य हयः पुरीषसुरभिसौगंध
 वायुस्तं देशयो जनं समातात्सुरभिचकार ॥३३॥ एवं गोमृगकाकचर्यथा व्रजे
 स्तिष्ठन्नासीनः शया नः काकमृगगोचरितः पिवति स्वादत्यवमेव हतिस्म ॥
 ३४॥ इति नानायोगचर्या चरणो भगवान् केवल्यपतितिर्य भोऽवितरतप
 रममाहानं दानुभव आत्मनि सर्वेषां भूतानां मात्मभूते भगवति वासुदेव आ
 त्मनोऽव्यवधानानंतरोदरभावेन सिद्धसमस्तार्थपरिपूर्णे योगैश्वर्यीणि वै
 हाय समनोजवांतर्द्दीनपरकाचप्रवेशदूरग्रहणादीनियदृच्छयोपगतानि
 नां जसान् पहरयेनाभ्यनंदत् ॥३५॥ इति श्रीभागवते महापुराणे च-स्म-स्तष
 ष्ठसंवादे चतुर्थोऽध्यायः ॥५॥ षष्ठे लीनाभिमानस्य देहत्यागक्रमाभिधा ॥ प्रवदंतं

श्रीभा० पं०
१५

देवाग्निं यः पश्यन्नपि न पश्यति ॥१॥ ॥ न नूनं भगवतः आत्मारामाणां योगसमीरित ॥ ज्ञा-
नावभर्जितकर्मवीजानामेश्वर्यं एषु नः केशरानि भवेतुमर्हति यदृच्छयोपगता-
नि ॥२॥ **स्तुषरवाच** ॥ सत्यमुक्तं किं त्विह वारं केन मनसो द्वाविश्रंभमनवस्थानस्य राठं
किरात इव संगच्छते ॥३॥ तथोचोक्तं न कुर्यात्कर्हि चिसख्यं मनसि ह्यनवस्थिते यदि
संभाच्चिराचिरं च स्वं दत्तपणेश्वरं ॥४॥ नित्यं ददाति कामस्य छिद्रं तमनुयेरयः ॥ योगि-
नः कृतमैत्रस्य पत्युर्जीयेव पुंश्चली ॥५॥ कामो मन्युर्मदो लोभः शोकमोहभयादयः ॥
कर्मबंधश्च यन्मूलः स्वीकुर्यात्को नु तद्बुधः ॥६॥ अथैवमखिललोकपाल ललामो वि-
लक्षणेर्ज उवदवधूतवेषभाषाचरितैरविलक्षितभगवत्प्रभावो योगिनां सांपरा-
यविधिमनुश्चित्तयं न कलेवरं जिहासुरात्मन्यात्मानमसंयवहितमनर्थी तैर-
भावेनावीक्ष्यमान उपरतानुवृत्तिरुपरराम ॥७॥ तस्य ह वारमुक्तं लिंगस्य भगवत-
स्तुषभस्य योगमायावासनयादेह उमां जगतीमभिमानाभासेन चक्रममाराणः ॥८॥ कौं

राम०
१५

ष्यति ॥१२॥ अयमवतारो रजसोऽप्युत्तमैव लोपश्चिच्छाणार्थः तस्यानुगुणान् श्लोका
 न् गायंति ॥१३॥ अहो भवः सप्तसमुद्रवत्पादेषु सर्वेषु धिपुण्यमेतत् गायंति य
 त्त्यजनामुरारेः कर्माणि भद्राण्यवतारवंति ॥१४॥ अहो नुवंशो यशसाऽवदातः प्रे
 र्येव तोयवपुमान्मुखा राणः कृतावतारः पुरुषः स आद्यश्च चारधर्मयदकर्महे
 तुं ॥१५॥ कोचस्य काष्ठा मपरोनुगच्छेन्न नोर्थे नाप्यभस्ययोगी ॥ यो योगमायाः
 स्पृहयन्मुदस्ता ह्यसतयायेन कृतप्रयत्ना ॥१६॥ इति हस्मसकलवेदलोकदेव
 ब्रह्मणा गवां परमगुरोर्भगवत्तृषभारम्यस्पविशुद्धाचरितं पुंसां समस्तदुश्च
 रितानि हरणं परममहामंगलाय नमिदमनुश्रद्धयोपचितयानुश्रवणोत्पाशा
 वपतिवा वहितो भगवति तस्मिन्वासुदेव एकान्ततो भक्तिरणयो रूपि समनुवर्तते ॥
 १७॥ यस्यामेव कवः आत्मानमवितरं विविधदृजिन संसारपरितापो यतप्यमानुस

कवंककुटकान् दक्षिणकर्णोरकान् देशान् यदृच्छोपगच्छतः॥ कुटकाचलोपवनआस्प
 र्कतान् मकवलउन्मादइवमुक्तमूर्द्धजोसंवीतएवविचरार॥८॥ अथसमीरवेगविधू
 तवेणू विघर्षेण जाजोग्रहदावानलस्तद्वनमालेलिहानः सतेन ददाह॥९॥ यस्य कि
 लानुचरितमुपाकर्ण्य कोंकवककुटकानां राजा हर्नामोपशिष्टकलावधर्मउ
 त्ख्यमाणो भवित्येन विमोहितः स्वधर्मपथमकुतो भयमपहाय कुपय पाषंडम
 समंजसं निजमनीषया मंदः प्रवर्तयिष्यते॥१०॥ येन ह वावकलोमनुजापसदा देव
 मांया मोहिताः स्वविधिनियोगशौचचारित्रविहीना देवहेलनाम्पव्रतानि निजनिजे
 क्षयागृह्णान् अस्त्रानावावमना शौचकेशो वकेशो पलुंचनादीनि कलिना धर्मवहुते
 नोपहतधियो ब्रह्मब्राह्मणयज्ञपुरुषलोकविदुषः काः प्रायेण भविष्यति॥११॥ ते
 च ह्यर्वात्तनयानि जलोकयात्रयां ऽध परंपरया स्तस्तमस्यंध्ये स्वयमेव प्रयति

वने सापयंतस्तथैवं परयानि हं त्वा ह्यपवर्गमात्मंतिकं परमपुरुषार्थमपि स्वयं
 मेवासादितं चो एवाद्रियंते भगवदोपत्तेनैव परिसमाप्तसर्वार्थी ॥१८॥ राज
 न्यतिर्गुस्तरलं भवतां यदूनां देवं प्रियः कुलपतिः क्वचकिं करोव अस्तेवमंग
 भवान्भजतां मुकुंदो मुक्तिं ददाति कर्हिचित्स न भक्तियोगं ॥१९॥ नित्यानुभू
 तनिजलाभनिवृत्तस्तः तृष्णाश्रेयस्यंतश्च नायाचिरसुप्तबुद्धेः ॥ लोकस्य यः
 कुरुतां यः भयमात्मलोकमारब्धवान्भगवते श्रुषभाय तस्मै ॥२०॥ इति श्रीम
 द्भागवते महापुराणे पंचमस्कंधे श्रुषभदेवचरिते नाम षष्ठोऽध्यायः ॥६॥ अध्याया
 नां त्रयेणैव श्रुषभाख्यानमीरितं अष्टभिर्भरताख्यानमतः प्रसूयते मृतं ॥१॥ सप्त
 मे भरतोरज्ये चिरं यज्ञैर्हरिं यजन् ॥ आरब्धकर्मनिर्वाणो हरिस्तेनैव भजद्भरिं ॥२॥
 ॥ श्रीशुक उवाच ॥ भरतस्तु महाभाग वतो यदा भगवताऽवनितलपरिपाल

नायसंचिंतितः॥तदनुशासनपरःपंचनीवीश्वरूपदुहितरमुपयेमे॥१॥तस्यामु
 हवाआत्मजान् कार्त्स्न्यानुरूपानात्मनः॥पंचजनयामासभृतादिस्विभृतस्
 स्माणि॥२॥सुमतिराष्ट्रभृतंसुदर्शनमावरणधूस्रकेतुमिति॥अजनानां
 मैतद्वर्षभारतामितियत्आरभ्यव्यपदिशंति॥३॥सबहुविष्महीयतिःपि
 तृयितामहवदुरुवसलतयास्वेस्वेकर्मणि वर्तमानाःप्रजाःस्वधर्ममनुव
 र्तमानःपर्यपालयत्॥४॥इजेचभगवंतंयज्ञक्रतुंक्रतुभिरुच्चावच्चैःश्रद्ध
 याहताग्निहोत्रदर्शपूर्णमासचातुर्मास्यपशुसोमानांप्रकृतिविकृतिरि
 रनुवसनंचातुर्होत्रविधिना॥५॥संप्रचरसुनानायोगेषुविचरितांगक्रियाफ
 लंधर्माख्यंपरेब्रह्मयज्ञपुरुषेसर्वदेवतासिंगानांमंत्रामर्थनियामकलयासाक्षा
 त्कर्तरिपरदेवतायांभगवतिवासुदेवएवभावयमानआत्मनैपुण्यमदित

कषायोहविश्वधर्युभिगृह्यमाणेषुसयजमानोयत्तभाजोदेवतास्तानपुरुषाव
 यवेष्वभ्यध्यायत्॥६॥एवंकर्मविशुद्धिविशुद्धिसत्त्वस्यातर्हदयाकाशरीरेव
 हृणिभगवतिवासुदेवेमहापुरुषरूपोपलक्षणे श्रीवसंकोस्तभवनमा
 दिदरगदादिरूपलक्षितेनिजपुरुषहृद्विरवितेनपुरुषरूपेणविरोच
 मानउच्चैस्तंशंभक्तिरनुदिनमेधसानरयाजायत॥७॥एवंवर्षायुतसहस्र
 पर्यंतावसितकर्मनिर्वाणवासरोऽधिभुज्यमानंस्वतनयेभ्योरिवधंपितृपे
 तांमहयथादार्यविभज्यस्वयंसकलसंपतिकतात्स्वनिकेतात्पुलहश्चमं
 प्रवव्राजयन्नहवाभगवान्हरिरद्यापितन्नत्यानंनिजनानांवसत्येनसंनि
 धायतेर्दृष्टारूपेणयत्राश्रमपदानुभयतोनाभिभिर्दृषच्चैत्रैश्चक्रनदीना
 मसरित्प्रवरासर्वतःपवित्रीकरोति॥८॥तस्मिन्चाकिलस एकलःपुलहाश्रमो

पवनेविविधकुसुमकिंशलयतुलसिकांबुभिः॥कंदमूलफलोपहारैश्चसमी
 हमानेभगवतःप्राधनंविहितउपरतविषयामिलाषउपभूतोपशमःप
 रानिर्वृत्तिमवापः॥१८॥तयेत्यमचिरतपुरुषपरिचर्ययीभगवत्प्रवर्द्ध
 मानानुरागभरदुतहृदयशैलचित्यःप्रहर्षवेगेनात्मसुद्धिद्यमानरोमपु
 लककुलकःप्रौत्कंष्टप्रवृत्तप्रणयवाष्पनिरुद्धावलोकनयनएवंनिजर
 मणासणचरणारविंदानुध्यानपरिचितभक्तियोगेनपरिप्लुतपरमाद्वाद
 गंभीरहृदयद्वादावगाढधिषणास्तामपि क्रियमाणंभगवत्सर्वानसस्मार॥
 १९॥इत्येधतभगवद्रतरेणोयानिनवाससाऽनुसवनाभिषेकार्द्रकपिशकु
 टिलजटाकलापेनचविरोचमानः॥सूर्यर्षीभगवंतंहिरण्यंपुरुषमुज्जिहा

नेस्यमंडलेऽभ्युपतिष्ठेन्नतदुहोवाच॥११॥ परोरजःसवितुर्जीतवेदोदे
वस्यभर्गोमनसेदंजानसुरेतसदःपुनराविश्यचष्टेहंसगघ्राणंन
षडिं गिरामिन॥१२॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेपंचमस्कंधेऋषभदेवचरित्रो
नामसप्तमोऽध्यायः॥ अष्टमेभजतोविष्णुं तस्य कर्मांतरायात॥ एणरक्षाप्रस
क्तस्यजातमेणत्वमीर्यते॥१॥ ॥ श्रीशुकोवाच॥ एकदातुमहानद्यं कृताभि
षेकेनैयमिकावरपको ब्रह्माक्षरमभिगगानोमुहूर्तत्रयमुदकांत उपविवि
श तत्रतदाराजनूहरिणीपियाशयाजलाशयाभ्यासमेकैवोपजगाम त
योपिपीयमानेउदकेतावदेवाविदूरेणनदतोमृगयतेरुन्नादोलाकभ
यंकरउदयतत्॥१॥ तमुपश्रुत्यसामृगवधप्रकृतिवाचकितनिरीक्षणा

पुत्ररामपिहरिभयाभिनिवेशमग्रहदयापरिप्लवटश्चिरगततृष्णभयात्स
 हसैवोच्चक्राम॥२॥तस्यउत्पतत्याश्रंतर्वन्माउरुभयावगलितोयोगिनि
 गतो गर्भः श्रोतसिनिपपाततत्प्रसवोऽसर्पेणभयखेदातुरास्वगणेनवियु
 ज्यमानाकरुपांचिदः श्मशानस्यारसतीनिपपाताथचममार॥३॥तंत्वेणकु
 णकंरूपेणश्रोतसाऽवरुह्यमानमभिबीक्ष्यापविद्धं वधूमिरिवानुकंपया
 राजर्षिमरतश्चादायमृतमातरिमित्वाश्चमपदमनयत्॥४॥तस्यएवाएणकु
 णकेउच्चैरेतस्मिन्कृतनिजाभिमानस्याहरहस्तोत्पोषणपालनलालनप्री
 णनाध्यानेनात्मनियमासहयमाः पुरुषपरिचर्यादयः एकैकशः कतिपये
 नाहर्गणेनवियुज्यमानाकिलसर्वेएवोदसन्॥५॥अहोवतायंहरिणकुणकः
 रूपेणैश्वर्यरथचरणपरिभ्रमणरथेणस्वगणसुहृदंधुभ्यःपरिवर्जितः

शरणं च मोषसादितो मीमेव मातापितरौ भ्रातृजातीन् योषिकांश्चैवोपे
यापनान्यंकंचितं वेदमप्यतिविश्रद्धश्चान एवमयामत्यरायणस्पयोष
णपालनप्रीणनत्वालनमनस्युना अनुष्ठेयं शरणोपेक्षादोषविदुषा ॥
६॥ नूनं ह्यार्यासाचव उपशममनशी कृपणसुहृदरावं विधार्ये नपि गुरु
नरानुपेक्षंते ॥ ७ ॥ इति कृतवानुषंग आशानं शयनाटनस्थानाशनादिषु स
हस्रजहनास्त्रेहानुवद्धहृदय आसीत् ॥ ८ ॥ कुसुमकुसमित्पलाशफलमू
लौदकान्याहरिष्यमाणो वृक्षशाला वृक्षादिभ्यो भयमाशंसमानः सह हरि
कुराकेन वनं समाविशति ॥ ९ ॥ पथिषु च मुग्धभावेन ततः तत्र विषक्तमतिप्र
णयभरहृदयः कार्येण्णास्वंधेनोद्धति ॥ १० ॥ एवमुसंग उरसि अधायोपला
यन्मुदं परममवाय त्रियायां निवृत्तमानायामंतरालेषु त्यागो त्यागदै नमभि

च सीततर्हि वावसवर्षपति प्रकृतिस्थेन मनसा तस्मात्प्रासिष्य आसासे स्या
 दत्सते सर्वत इति अन्यदा भृशमुद्विग्नमानानष्ट इविरा इव रूप एण सकरु
 ण इव रूप एण सकरुण मति तर्षे ण हरिण क विरह विदू ल हृदय संताप स्ते
 मेवानुशो वित्किल कश्मल महदभिरंभित इति होवाच ॥१२॥ अपि वत सवे
 रूप एण एण वा को मृत हरिणी सुत अहो ममानार्थस्य शठ किरात मते अहं
 तसु कृतस्य विश्वं भ आ आत्म प्रत्ययेन तद विगणयन् सुजन इवागमिष्यति ॥
 १३॥ अपि स मे एण स्मिन्नाश्रमोप वने शष्पाणि चरंतं देवं गुप्तं इक्ष्यामि ॥१४॥
 अपि न वृकः शाला वृको न्यत मो वाने कचर ए क चरो वा भक्षयति ॥१५॥ नि
 म्लोचति हे भगवन् सकल जगमोदय सव्यात्म्या उद्यापिन मम मृगवधून्मा

सः प्रागच्छति ॥ १८ ॥ अपि स्विदहते सुकृते मागत्य भा मुखयिष्यति हरिणराज
कुमारो विविधरुचिरदर्शनीयनिजमगदारकविनोदैरसंतोषं स्वानामु
पदन् ॥ १९ ॥ स्वे लिकायां मामृषासमाधिना आमीलितदशंप्रेमसंरंभेण
चकित आगत्य वृषदपरुषविषाणाग्रेण लुठति ॥ २० ॥ आसादितहविष
वर्हिषदूषितमयोपालध्वोभातमील सपद्युपरतास्तृषिकुमारवदवहि
तकरणकलाप आस्ते ॥ २१ ॥ किं वा अरे प्रोचरितंतपस्तस्विन्याऽनयाय
दियमवनिः सविनयकृष्णसारतनयतनुतरसुभगशिवतमाखरखुर
पदपंक्तिभिर्द्विणविधुरातुरस्यकृपणस्यममद्विणपवीसूचत्यात्मानं
सर्वतकौतुकं द्विजानां स्वर्गपवर्गकामानां देवयजनं ककरोति ॥ २० ॥ अपि
स्विदसौ भग उज्जयति रे नमगयति भयान्नतमातरं मगवा लवं स्वाश्रमपरि

अष्टं अनुकंपया रूपेण जनवत्सलपरिपाति ॥२१॥ किंचात्मजविश्वेषज्वरद्वद
 हनशिखाभिरुपतप्यमानहृदयस्फलनलिनीकंमामुपसृतमगीतनयः शिशि
 रशांतानुरागगुणितनिजवदनसलिलामृतमयाभगस्तिभिः स्वधयनीति ॥२२॥
 एवेद्यमानमनोरथाकुलहृदयो मृगदारकाभासेन स्वारब्धकर्मणा योगा
 रंभणतोभ्रंसितः सयोगतापसो भगवदाराधनलक्षणचकथमितरथाजातं
 तर एकणाक आसंगसाक्षान्निश्रेयसप्रतिपक्षतया प्राकपरित्यक्तदुस्त्वज
 हृदयाभिजातस्यैवमंतरायविहितद्योगारंभणस्य राजर्षेर्भरतस्य तावन्मृगा
 र्भकपोषणपालनप्रीणनलालनानुषंगेण विगणयत आत्मानमहिरिवासु
 विलंदुरति क्रमाकालकरालरभस आपद्यत ॥२३॥ तदानीमपि पार्श्ववर्तिनमात्म
 नमिवानुशोचंतमभिवीक्ष्यमाणो मृग एवाभिनिवेशितमनाविस्तृज्यलोकमिमं

सहस्रेण कलेवरं मम तज्जन्मानुस्मृतिरितरवन्मृगशरीरमवाप ॥२४॥ तत्रा
विहिता आत्मनो मृगलधिरण्मृगवदाराधनं समीहानुभावेनानुस्मृत्यभ्य
शमनु तप्यमानाह ॥२५॥ अहो कष्टं भ्रष्टो ह मात्मवला मनुयथा दृष्टिमुक्त
समस्तसंगस्य विविक्तपुण्यारण्यस्यात्मवत आत्मनि सर्वेषा मात्माना भगव
त्तिवासुदेवे तदनुश्रवणमननसंकीर्तनाराधनानुस्मरणाभियोगेनाश्रय
सकलया मेन कालेन समावेशितं समाहितं कार्त्स्न्यमनमस्तत्तु पुनर्मां माबुध
स्वारा नृगमुतमनुपरिश्रुत्वाव ॥२६॥ इत्येवं निगूढनिर्वेदो विसृज्य मगीमा
तरं पुनर्भगवत्क्षेत्रमुपरामशीलमुनिगणदयितं शालयामं पुलस्तपुलहा
श्रमं कालं जरात्प्रत्याजगाम ॥२७॥ तस्मिन्निधिकालं प्रतीक्षमाणसंगाच्च भृशमु

दिग्म-आत्मसहचर ॥ शुष्कपर्णीविरुधा वर्तमानो मृगतुल्यनिमित्तावसानमेव गणय
 मृगशरीरं तीर्थे दकल्लिन्नमुत्ससर्ज ॥ २२ ॥ इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पंचमस्कं
 धे भरतचरित्रोऽष्टमोऽध्यायः ॥ १८ ॥ नवमेऽङ्क उ विप्रत्वे तस्य रागाद्यभावतः ॥ भद्रकाली
 पशुत्वेऽपि निर्विकारत्वमीर्यते ॥ १९ ॥ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ अथ कस्यचिदि जवरस्यां गि
 रः प्रवरस्य शमदमतः ॥ स्वाध्यायाध्ययनत्यागसंतोषतितिक्षाप्रश्रयविद्यानसूयाम
 लानानंदयुक्तस्यात्मसदृशश्रुतशीलाचाररूपौदार्यगुणानवसौंदर्याग्रं गजा
 वभ्रुवुःमिथुनंचयवीयस्याभार्यायां ॥ २० ॥ यस्तु तत्र युमांस्तं परमभागवतं राजर्षिप्र
 वरं भरतमुत्सृष्टमृगशरीरंचरशरीरेय एविप्रत्वं गतमाह ॥ २१ ॥ अत्रापि स्वजन
 संगच्छन् भ्रशमुद्विजमानो भगवता कर्मबंधविश्वं स न श्रवणस्मरणगुणविवरण
 चरणारविंदयुगलमनसा विदधदात्मन प्रतिघातमशंकमानो भगवदनुग्रहेणानु

स्वस्म तस्वपूर्वे जन्मावलिरात्मानमुन्मत्तजडो धवधिरस्वरूपेण दर्शयामास लोक
 स्य ॥३॥ तस्यपि ह वात्मजस्य विप्रः पुत्रस्ते हानुवद्धर्माना आसमावर्तेता संस्का
 रा न्यथोपदेशं विदधान उपनीतस्य च पुनः शौचाचमनादीन् कर्मनियमान
 नभिप्रेतानपि समश्नयत् अनुशिष्टेन भाव्यं पितुः पुत्रेणेति ॥४॥ स चापि
 तदुपितसंनिधावे वासध्रीचीनमिव स्म करोति ॥ छंदोऽस्य ध्यापयिष्यन् स
 ह व्याहृतिभिः प्रणवरिरस्त्रिपदी सचिं त्रोग्रैश्च वासंतिकाभ्यासा नधीयामप्य
 स समवेतरूपं ग्राहयामास ॥५॥ एवं स्वतनुज आत्मन्यनुरागविवेशितचि
 तः शौचाध्ययनव्रतनियमगुर्वनलशुष्कषणाद्यौषकुर्वाण कर्मोपनि
 युक्ता न्यपि समनुदिष्टेन भाव्यमित्यसदाग्रहपुत्रमनुशास्य स्वयं तावदनधिग
 तमनोरथकालेनाप्रमत्तेन स्वयंग्रहप्रमत्तः उपसंहृतः मृतः ॥६॥ अथ यवीयसिद्धि

जसतीस्वगर्भजातं मिथुनं सपत्न्यामुपन्यस्य स्वयमनुसंस्थया पतिलोचनमगात् पि
 तर्युपरते भ्रातरुणमतत्प्रभावदिदस्वयं विद्यायामेव पर्यवसितमतधोनय
 रविद्यायां जडमतिरिति भ्रातुरनुशासननिर्वन्धात् न्यवृत्तसन् ॥ १७ ॥ सच प्रा
 कृतैर्द्विपदपशुभिरुन्मत्तजडवधिरेत्यभिभाषमाणो यदा तदर्हानुरूप
 णि प्रभाषते कर्माणि स च कार्यमाणः ॥ परेच्छया करोति विष्टितो वेन नो वा
 यां च या यदृच्छया चोपसादितमप्रमत्तं बहुमिष्टं कदन्नमभ्यहरति परं नै
 द्रियप्रीतीनिमित्तं ॥ १८ ॥ नित्यनिवृत्तनिमित्तसिद्धिर्विशुद्धानुभवानंदस्वा
 त्मलाभाधिगमः ॥ सुखदुःखयोर्द्वन्द्वनिमित्तयोरसंभावितदेहाभिमानः ॥
 १९ ॥ शीतोष्णवातवर्षेषु वृतांगपीनः संहननांगः स्थंडिलसंवेशना

नुम्हर्दनाम जनरजसामहामहिरिवानभि व्यक्ते ब्रह्मवर्चसः कुपटावृतकटि
 रूपवीतेनो रुमषिणा द्विजातिरिति ब्रह्मबंधुरितिसंज्ञयातज्जनावमतो वि
 चेचार ॥१०॥ यदा तु परतः प्राहारं कर्म वेतनत ईहामानः स्वभ्रातृभिरपि के
 दारकर्मणि निरूपितस्तदपि करोति किंतु न समविषम नूनमधिकमिति वे
 दकणपि एवाकफलीकरणकुल्माषस्थालीपुरीषादीन्यप्यमृतवदभ्यहर
 ति ॥११॥ अथ कदाचित्कश्चिद्दुष्कृत्यतिर्भेदकाले पशुमालभसापत्यकाम ॥
 १२॥ तस्य देवमुक्तस्य यशोः पदवीं तदनुचराः परिधावं वतो शीघ्रसमये त
 मसावृतायामनाधिगतपशवश्चकस्मिकेन विधिना केदारान्वीसनेन म
 गवराहादिभ्यः संरक्षमाणमंगिरसः प्रवरमप्रवरमपश्यत् ॥१३॥ अथ त इ
 नमनवद्यलक्षणमवश्यं भूतकर्मनिति मन्यमाना यद्धारसनया चंडि

काग्रह उपनि न्युर्मुदाविकासितवदनाः ॥१४॥ अथ पर्यायसंस्वविधिनाभिवि
 व्याहृतवासासंवाद्यभूषणलेपसकतिलकादिभिरुपसृतंभुक्तवंतं
 धूपदीपमाल्यजालकिशलयान्कुरफलोपहारोपेतथा ॥ वैशससंस्थ
 यामहतागीतस्तुतिमृदंगपणवद्योषेणपरुषषश्रुंभद्रकाल्याः पुरत उ
 पयेशयामासु ॥१५॥ अथ वृषालराजपरिपुत्रषयशोरसृगासर्वेनदेवी
 भद्रकालीयक्षमासास्तदभिमानितमसिमतिकरालनिशितमुपाददे ॥१६॥
 इति तेषां वृधलानां रजस्तमः प्रकृतीनां धनमदरज उक्षितमनसां भगवत्कलां
 वरकुलं कदर्थीकृत्योत्पथेन स्वैरं विहरतां हिंसविहाराणां कर्मातिदारुणं
 यद्रसभूतस्य साक्षाद्रसर्षिसुतस्य निर्वैरस्य सर्वभूतसुहृदः स्तनायाम
 प्यमनुमतमालंभनंतदुपलभ्य व्रत्यते जसाऽतिदुर्विषहेण दंदं द्यमा

हरे०

२४

नेनवपुषासहसोच्चचाष्टसैवदेवीभद्रकाली॥१७॥भ्रशममर्षरोषावेशरभस
 विलसितभ्रुकुटीविष्टपकुटीलदंष्ट्रासुरोत्तराणोपातिभयानकवदनाहंतु
 कामैवंमहादहासमतिसंरंभेणविमुंचतीततउत्पत्तयापीयसांडुष्टानां
 तेनैवासिनाविवृक्तराक्ष्मीगतात्स्ववंतमस्तगासवमत्पुष्पंसहगणेननिपी
 यतिपानमदविद्वलोच्चैस्तरांसपार्षदैःसहगणेननर्तचजहारचशिरकुंडुक
 लीलया॥१८॥एवमेवखलुमहदभिचारातिक्रमकार्त्स्ननात्मनेफलति॥१९॥न
 नवाएतद्विष्णुदत्तमहद्भयंतंयदसंभ्रमःस्वशिरश्चेदनप्रापतितेपिविमुक्तदे
 हाद्यात्मभावसुदृढहृदयग्रंथीनांसर्वसत्त्वसुहृदात्मनांनिर्वैराणांसाक्षाद्भग
 वाजाऽनिमिषाद्विराजुधेनाप्रमतेनत्तेनस्तैर्भावैःपरिरक्ष्यमाणानांतत्पाद
 मूलमकुतश्चिद्भयमुपसृतानांभागवतपरमहंसाणां॥इतिश्रीभागवतेमहा

पुराणे पंचमस्कधे भरतचक्रो नाम नवमोऽध्यायः ॥ दशमोऽक्षिपतायुताशिविं विकांत्वा
 बहन्मुनिः स्वदुर्वादानुवादेन विज्ञाया सुप्रसादितः ॥ १९ ॥ एवं भूता विकारि स्वमते सर्वयोः
 सममिति सर्वज्ञता सिद्धौ रहगणके धेरणं ॥ २० ॥ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ अथ सिंधु
 सौवीरपतेरहगणस्य व्रजत इषुमत्यास्तरेतकुलपतिना शिविकावाहपुर
 षान्वेषणसमये देवेनोपसादितः सा द्विजवर उपस्रध्वा वायुवासं
 ननायौ गौरवदुरवौ हुमलमिति पूर्णदिष्ट गृहीतैः स गृहीत प्रसभमते दहं
 उवाह शिविकां समहानुभावः ॥ १९ ॥ यदा हि द्विजवरस्येषु मात्रावल्लोका
 न गतं न समाहिता पुरुषगतिस्तदा विषमगतां स्वशिविकारहगण उप
 धार्य पुरुषानधिबहतया आहवेवोठारः साध्वतिक्रमत किमिति विष
 ममुत्पतेयानमिति ॥ २० ॥ अथ ते ईश्वरवचसो पालंभनमुपाकर्णे पायतु

हरे०

२५

रीयात्वं कितमनास्तं विज्ञापयां वभ्रुः ॥३॥ न वयं नरदेव प्रमत्ता भवन्निद्या
 मानुषासाध्वे ववहामः ॥ प्रयमधुनैव नियतोऽपि न दुतं व्रजति तां न
 सह वोढुमुहवयं पारयाम इति ॥४॥ सां सर्गिको दषणवन्नमेकस्यापि सर्व
 षां सर्गिणां भवितुं मर्हतीति निश्चित्य निशम्य कृपणवचो राजारहमण
 उपासितवृद्धोऽपि निसर्गेण बलाकृत ईषदुत्थितमन्युरविस्पष्टब्रह्म
 तेजसं जातवेदसमिव रजसा हतमतिवाह ॥५॥ अहो कष्टं भ्रातृव्यक्त
 मुपरिष्ठांतो दीर्घमध्वानमेक एव दुहिवान्सुचिरं नातिपीवानसं
 हननां गोरजसा चोपदुतो भवन्सखिनो एवापर एते संघटिन इति बहु
 विप्रलब्धोऽप्यविद्यया विहितद्रव्यगुणकर्माशयस्वचरमकलेवरेऽ
 वस्तुनिसंस्थानविशेऽहं ममेतन्ध्यारोपितमिथ्याप्रत्ययो ब्रह्मभ्र

भा० पं
२६

तत्तुल्यं शिवी कां विषमपूर्ववदुवाह ॥६॥ अथ पुनः स्वशिविकां वि
षमगताया प्रकुपित उवाच रह गगण ॥ किमिदमरेत्वं जीवन्मृतो मां
कदर्षी कृत्य भर्तुः शासनमतिचरसि प्रमत्तं स्पृचते करोमि चिकित्सां दं
उपातिरिव जनताया यथा प्रकृतिं स्वां भजिष्यस इति ॥७॥ एवं बहव
इमपि भाषणं नरदेवाभिमानं रजसा तमसानुविद्धेन मदेन तिरस्कृता
शेषभगवत्प्रिय निकेते पंडितमानिनं सभगवान् ब्रह्मणो ब्रह्मभूतं
सर्वभूतसुहृदात्मा योगेश्वरचर्यायां अतिव्युत्तममतिस्मयमानं ब्रह्म
गतस्मय इदमाह ॥८॥ ब्राह्मण उवाच ॥ त्वयोदितं व्यक्तमविप्रलब्धं भ
र्तुः समे स्याद्यदि वीरभारः ॥ गंतुं यदि स्यादधिगम्य मध्यापीवेति वा सौ न

हरे०
२६

विशंप्रवाद॥१०॥स्थौल्यंकार्षेय्याधयोव्याधयश्चक्षुःक्षतभयंकलिरि
च्छाजराच॥निद्रारतिर्मनुरहंमदःशुचोदेहेनजातस्यहिमेनसंति११॥जी
वन्मतत्वंनियमेनराजन्नाद्यंतवद्यद्विहेतुस्येंद्रदृष्टं॥स्वस्याम्पभावो
ध्रुवईन्द्रायत्रतर्ह्यच्यतेसौविधिहृत्ययोग॥१२॥विशेषबुद्धोर्विवरंमना
वपश्यामपन्नमहारतोऽन्यत्॥कईश्वरस्तत्रकिमीसितव्यंतथापिराजन्
करवामकिंते॥१३॥उन्मतमत्तेजउवत्ससंस्थंगतस्यमेवीरचिकित्ति
तेन॥अर्थाःकियासवताशिक्षितेनतच्चप्रमत्तेस्यचपिष्टपेष॥१४॥श्रीशु
कउवाच॥एतावदनुवादपरिभाषयाप्रसुदीर्यमुनिवरउपशमशील
उपरतानात्मनिमित्त उपभोगेनकर्म्मरध्वंमपनयत्तराजयानभषित
योवाह॥१५॥सचापिपांडवेयसिधुसौवीरपतिसत्त्वजितायांसम्पक्

अदयाधि कृताधिकारस्तत्र हृदयगुंथिविमोचनं द्विजवचः आश्रुतः
 बहुः योगग्रंथसंमंतं त्वरया वरुह्य शिरसा पादमूलमुपसृतः समा
 पयन् विगतनृपदे वस्मय उवाच ॥ १६ ॥ कस्त्वं निगूढश्ररसिद्धिजा
 नां विभर्षिस्त्रंकतमो वधूतः कस्यासि कुत्रेयस्य इह पिकस्मानृते
 मां पनश्चेदसि नो तश्रुक्तेः ॥ १७ ॥ नाहं विशंके सुरराज वज्रनभ्रसश्रू
 लान्नयमस्य दंडात् ॥ नान्यर्क्षसोमानिलवितपास्त्रात् शंके भ्रशं वल्ल
 कुलापमानात् ॥ १८ ॥ तत्तूह्यसंगोजडवन्निगूढवित्तानवीर्यो विचर
 स्पधारः ॥ वचांसि योगग्रथितानि साधोननः क्षमंते मनसापि भेतुं ॥ १९ ॥
 अहं न योगेश्वरमात्मतत्त्वं विदां मुनीनां परमंगुरुवै ॥ एष्टं प्रवृत्तं किमि
 हारणं तत्साक्षाद्भिरिज्ञानकलावतीर्णः ॥ २० ॥ सर्वैभवाध्वोक निरीक्षणा

यमव्यक्तलिङ्गो विचरत्यपि स्थित् ॥ योगेश्वराणां गतिमंधवुं दिः कथं
विचक्षीत गृहानुबंधः ॥ २१ ॥ दृष्टाः श्रमः कर्मत आत्मनो वै भर्तुर्मनु
भवतश्चानुमन्ये ॥ यथा सतोदानयनाद्यभावात्समूलदृष्टो व्यवहा
रमार्गः ॥ २२ ॥ स्यात्प्रगितापात्ययसोमितायस्ततापतस्तंदुलगर्भ
रंधि ॥ देहेन्द्रियास्वाशयसन्निर्कषीते तस्य तिः पुरुषस्यानुरोधात् ॥
२३ ॥ शास्ताभिगोपानृपतिः प्रजानां यः किं करोवेनष्टिपिष्टं ॥ स्व
धर्ममाराधनमच्युतस्य यदीहमानो विजहात्यदौद्यं ॥ २४ ॥ तन्मे भ
वान्नरदेवाभिमानमदेनतुच्छीकृतसत्तस्य ॥ कृषीष्टमैत्री दशमार्त
बंधो यथातरे सदवध्यानमंहः ॥ २५ ॥ न विक्रियाति श्वसुहृत्सखस्य

श्रीभा० पं०
३८

साम्येव वीताभिमतस्तवपि ॥ महद्दिमानात्स ह्युतादिमादृक्कृतं सत्य
दूरादपि शूलपाणिः ॥ २६ ॥ इति श्रीभागवते महापुराण पंचमोऽध्यायः
मोऽध्यायः ॥ १० ॥ एकादशोऽथ सं पृष्ठोऽहं गणमहीभृता ॥ उपादिशत्यरीता
नंसयोगीति निगद्यते ॥ ११ ॥ ब्राह्म उवाच ॥ अकोविदः को विदवादान्
वदस्यथो नाति विदं वरिष्ठं ॥ नत्सूरयो हि ब्रह्मवहारमेतंतत्त्वावमर्षे
ण सहामनंति ॥ १२ ॥ तथैव राजन् नुरुगाहमेधवितानविद्योरुविजं
भितेषु ॥ न वेदवादेन हितत्ववादः प्रायेण शुद्धोऽनुचकास्ति साधुः ॥
२॥ न तस्य तत्त्वग्रहणाय साक्षाद्वरीयसीरपि वाचः समासन् ॥ स्वप्ने
निरुत्पागृहमेधिसोऽख्यं नयस्य हेयानुमतिं स्वयं स्यात् ॥ ३ ॥ यावन्म
नोरजसा पुरुषस्य सत्त्वेन वा तमसा वा नुरुद्धं ॥ चेतोभिराकूतिभि

हरे
३८

रातनोति निरंकुशं कुशलं चेतरे वा ॥४॥ स वा सनात्मा विषयो परत्वे गु
 णप्रवाहो विहृतः षोडशात्मा ॥ विभक्त्यग्रामभिरूपभेदमंतर्वहिष्णुं
 च पुरैस्तनोति ॥५॥ दुःखं सुखं व्यतिरिक्तं च तीव्रकालोपपन्नं फलमा
 व्यनक्ति ॥ अलिंग्यमायारचितांतरात्मा स्वदेहिनं संसृतिचक्रकूटं
 ॥६॥ तावानयं व्यवहारः सदा विज्ञेयस्तसाद्यो भवति स्थूलसूक्ष्मः त
 स्मान्मनो लिंगमदो वदंति गुणगुणत्वस्य परावरस्य ॥७॥ गुणानुरक्तं
 व्यसनाय जंतोः स्तेमाय नैर्गुणमथो मनः स्यात् ॥ यथा प्रदीपो घृतवर्ति
 मश्नन् शिखासधूमाभजति ह्यन्यदास्वं ॥८॥ पदं तथा गुणकर्मनु
 वद्धं वृत्तीर्मनः श्रयतेऽन्यत्र तत्त्वं ॥ एकादशा सन्मनसो हि वृत्तयः प्रा
 कृतयः पंचयिभिमानः ॥९॥ मात्राणि कर्माणि पुंश्च तासां वदंति हेका

श्रीभा० पं०

२५

दशवीरभूमीः ॥ गंधाकृतीस्पर्शरसश्रवांसि त्रिसर्गस्त्यर्पमिजल्या
॥१०॥ एकादशं स्वीकरणं ममेति शय्यामहं दशमेक आहुः ॥ इव स्व
भावाशयकर्मकालैरेकादशामीमनसो विकारा ॥११॥ सहस्रशः शत
शः कोटिशश्च क्षेत्रज्ञतो नमिष्यो न स्वतस्त्यु ॥१२॥ क्षेत्रज्ञ एतामनसो वि
भूतिर्जीवस्य मायारचितस्य नित्याः ॥ आविर्हिताक्वापिति रोहिताश्च
शुद्धो विचष्टे ह्यविशुद्धकर्तुः ॥१३॥ क्षेत्रज्ञ आत्मा पुरुषः पुराणः साक्षा
वचयं ज्योतिरजः परेशः ॥ नारायणो भगवान्वासुदेवः स्वमायया त्म
न्यवधीयमानः ॥१४॥ अथानिलस्यावरजंगमाना मात्मस्वरूपेण नि
विष्ट इतीत् ॥ एवं परो भगवान्वासुदेवः क्षेत्रज्ञ आत्मे दमनुप्रविष्टः ॥
१५॥ नयावदेतां तनुभृन्नेरं इविधूय मायां वयुमोदयेन ॥ विमुक्तसंगो

हरे०
२५

जितषट्संपन्नो वेदात्मतत्वं भ्रमतीह तावत् ॥ १६ ॥ नया वदेत न मनः प्रात्म
लिंगं संसारताया वपनं जनस्य ॥ यत्छोकमोहामपरायलोभवैरानु
बंधं ममतं विधत्ते ॥ १७ ॥ भ्रातृव्यमेनंतददभ्रवीर्यमुपेक्षया धोधि
तमप्रमत्त ॥ गुरो हरे श्वर एण पाशनास्त्रो जहिव्यलीकं स्वयमात्मपोष ॥
१८ ॥ इति श्री भागवते महापुराणे पंचमस्कंधे ब्रह्मणरहगणसंवादे
एकादशोऽध्यायः ११ ॥ द्वादशे पुनराष्टः संदेहे न महीभृता संयोगी स
र्वसंदेहानुपानदतितीर्यते ॥ १२ ॥ ॥ रहगण उवाच ॥ नमो नमः कारणवि
ग्रहाय स्वरूपतुच्छीकृतविग्रहाय ॥ नमो बद्धतद्विजबंधुलिंगनिगूढ
नित्यानुभवाय तुभ्यं ज्वरामयार्तस्य यथा गदं सन्निदाघतप्तस्य रथाहि
मांभः ॥ कुदेहमानाहि विष्टदृष्टे ब्रह्मन् वचस्ते मत्तमौषधं मे ॥ १३ ॥ तस्मा

द्रवंतं मम संशयार्थं प्रत्यायपश्चादधुना सुबोधं ॥ अथात्मयोगप्रति
 तंतवोक्तमारब्धा हि कोतूहलचेतसो मे ॥ ३ ॥ यदा ह योगेश्वर इव प्रमा
 नं क्रियाफलं सत् व्यवहारमूलं ॥ न ह्यंजसा तत्त्वविमर्शना य भवानमु
 ष्मिन् भ्रमते मनो मे ॥ ४ ॥ ब्राह्मणे वाच ॥ अयं जनो नाम चलत्पृथिव्यां यः
 पार्थिवः पार्थिवकस्य हेतो ॥ तस्यापि चांघ्रोरधिगुल्फजिह्वजंघानान्
 रुमध्वोरशिरोधरांसा ॥ ५ ॥ अंशोधिदावीशि विकाचयस्यांसौ वीरराजे
 त्वपदेश आस्ते ॥ यस्मिन् भवान् रूढ निजाभिमानो राजा स्मिं सिंधुष्विति
 दुर्महांध ॥ ६ ॥ शोच्यानि मांस्त्वधिकष्टदीनात् अधिष्ठा निगृहंति रनुग्रहो
 सि ॥ जनस्य गोप्तास्मि विकल्पमानो न शोभसे वृद्धसभासु धृष्ट ॥ ७ ॥ यदा ह्नि
 ता वेव चराचरस्य विदामनिष्ठां प्रभवं च नित्यं ॥ तन्नामतो न्यद्यवहारमूलं नि

रूपतां सत्रियया नुमेन ॥८॥ एवं निरुक्तं सिति राष्ट्रवत्तसन्निधानात्परमा
णवोये ॥ अविद्यया मनसा कल्पितास्ते येषां समूहे कृतो विशेषः ॥९॥ एवं
कुर्यात्सूलमण्यवहयदसच्चसजीवमजीवमन्यत् ॥ इव स्वभावाशयका
लकर्मनाम्ना जयां वै हि कृतं द्वितीयं ॥१०॥ तानं विशुद्धं परमार्थमेकमनंत
रं त्ववहिब्रह्मसत्यं ॥ प्रत्यक्प्रशांतं भगवत्छष्टसंशयतद्वा सुदेवकवयो
वदन्ति ॥११॥ रूगणौ तत्तपसानयातिनचे ज्यया निर्वपणाद्गुहादा ॥ न च
दसानैव जलाग्नि सूर्येर्विना महत्या दरजोभिषेकं ॥१२॥ यत्रोतमश्लोकगुण
नुवादप्रस्तुयते ग्रामकथाविधात ॥ निषेव्यमानो नुदिनं मुमुक्षोर्मतीसती
पथति वा सुदेवे ॥१३॥ अहं पुरा भरतो नाम राजा विमुक्तदृष्टश्रुतसंगबंध ॥
आराधनं भगवत ईहसानो मगं भवं मगसंगोर्द्धताथ ॥१४॥ साया स्मति मगं

श्रीभा. पं.
३१

देहोपिवीरकृष्णार्चनप्रभवान्नोजहति ॥ अतोऽयं जनसंगादसंगो विरां
कमानो विवृतं श्वरामि ॥ १५ ॥ तस्मान्नरोसंगसुसंगजातज्ञानासिनेहैव
विवृक्तनमोहः ॥ हरितदीहाकथनस्य तीभ्यां लब्धास्मतिर्यस्यतिपा
रमध्वन ॥ १६ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे पंचमस्कंधे ब्राह्मणारह्ण
संवादे द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥ त्रयोदशोऽप्रयोदशो विरक्ताय वृथा तत्त्वनिरूप
णं इति वैराग्यदाष्टीय भवाटशुपवर्णने ॥ १ ॥ ॥ ब्राह्मणो वाच ॥ दुरत्यये
ऽध्वन्यजयानि वेशितोरजस्वमसत्त्वविभक्तैर्कर्मदृक् ॥ स एवासाथैर्य
परः परिभ्रमन् भवाटवीयाति न शर्म विंदति ॥ १ ॥ यस्यामि मेष एनरदेव
दश्यव सार्थविलुपंति कुनायकं वलात् ॥ गोमायवो यत्र हरंति सार्थिकं प्र
मत्तमाविश्य यथोरणं वृका ॥ २ ॥ प्रभूतवीरत एगुल्मगद्वरे कठोरदंशे

हरे.
३१

मशकैरुपद्रुत ॥ क्वचित्तुगंधर्वपुरं प्रविश्यति क्वचित्क्वचिच्चाशुरयोत्सु-
 कग्रहं ॥३॥ निवासतोयद्रविणात्मबुद्धिस्ततस्ततधावतिभोऽष्टव्यां ॥ क्व-
 चिच्चात्पोत्थितपांशुधूमादिरोनजानातिरजस्वलाक्षः ॥४॥ अदृश्य-
 विलीखनकर्णशूलउलूकवाग्निव्यपतांतरात्मा ॥ अपुण्यवृत्तां प्रयते-
 लुधादितो मरीचितोयान्यभिधावति क्वचित् ॥५॥ क्वचिद्वितोयाः सरितो-
 म्रियातिपरस्परं चालषते निरंधः ॥ आसाद्यदावं क्वचिदग्मितप्तो निर्वि-
 धते क्वचित्पक्षौद्रताः ॥६॥ शूरैर्हृतः क्वचिनिर्विणचेताशोचन्विमुह्यनु-
 पयातिकश्मलं ॥ क्वचिच्चगंधर्वपुरं प्रविष्टः प्रमोदते निर्वृतः वन्मुहूर्तः ॥७॥
 चलत्क्वचित्करकरार्कं धिर्नगररुक्लुर्विमनारवास्ते ॥ पदेपदेभ्यंतर-
 वद्विनार्दितः कोटुं विक्रुध्यतिवैजनाय ॥८॥ क्वचिन्नगीर्लेजिगराहि

ना ज नो ना वैति किंचिद्विपिनेपविद्धः ॥ दृष्टस्मशे ले क्व च दं दश्च रे रंधो ध
 रूपे पतितस्तमिश्रे ॥ ९० ॥ कर्हि स्मचिह्नद्रसान्विचितं सन्महिकाभि
 र्यथितो विमानः ॥ तत्राति कृच्छं प्रतिलध्वमानो वलादिलुं पंत्यथतंततो
 न्ये ॥ ९१ ॥ क्वचिच्चरीतातपवातवर्षप्रतिक्रियाकर्तुमनीश आस्ते ॥ क्वचि
 मिषो विषण्युच्च किंचिद्विद्वेषमृच्छंतुत् वित्तेशा ग्रात् ॥ ९२ ॥ क्वचित्क्व
 चिहीणधनस्तत्स्मिश्रयासनस्थानविहारहीन ॥ यावत्परादप्रतिलब्ध
 कामः पराक्यदृष्टिर्लभते वमानं ॥ ९३ ॥ अन्योन्यवित्तव्यतिषगं दृष्ट्वा वैरानु
 बंधो विवहमिषश्च ॥ अधन्यमुष्मिन्नुह कृच्छं वित्तबाधोपसर्गो विहर
 न् विपन्नः ॥ ९४ ॥ तांस्तान्विपन्ना सहितत्रतत्रविहारजातं परिगृ
 ह्यसार्थः ॥ आवर्ततद्यापिन कश्चिदत्रवीराध्वनः पारमुपैतियोगं ॥ ९५ ॥

मनस्विनीर्जितदिगाजेंद्राममेतिसर्वेभुविवद्वेरा॥मधेरायीर
नुतुतद्वजंतियन्मस्तदंगगतवैरेभियाति॥१५॥प्रसजतिक्वापिल
ताभुजाश्रयास्तदाश्रयाव्यक्तपदद्विजस्थः॥क्वचित्कदाचिद्व
रेचक्रतस्त्रसत्सरव्यविधतेवकंकगधैः॥१६॥द्रुमेषुरंस्पन्सुतदा
रवत्सलोववायदीनोविवरासुबंधने॥क्वचित्प्रमादाद्गिरिकंदरेप
तत्त्वस्त्रीगहीत्वागजभीतःस्थितः॥१७॥तैर्वचितोहंसकुलंसमावि
नरोचयच्छीलमुपैतिवानरान्॥तजातिरारोनसुनिर्दतेन्द्रियपरस्परो
द्दीक्षणविस्मृतावधिः॥१८॥द्रुमेषुरंस्पन्सुतदारवत्सलोववायदी
नोविवरासुबंधने॥क्वचित्प्रमादाद्गिरिकंदरेपतत्त्वस्त्रीगहीत्वाग

जभीत-प्रास्थितः॥१९॥ अतः कथंचित्सविमुक्त-पदः पुनश्च सार्धं
 प्रवित्परिंदमः॥ अध्वन्यमुष्मिन्नजयाति वेदितो भ्रमश्च नो द्यापिनवे
 दकश्चने॥१९॥ रहगणत्वमपि ह्यध्वनोऽस्य संन्यस्तदंडः कृतमृतमे-
 त्रः॥ असज्जितात्मा हरिसेवया सितं ज्ञानासिमादाय तराति पारे॥२०॥
 राजोवाच॥ अहो नृजन्माखिलजन्मशोभनं किं जन्मभिस्त्वपरैरप्य
 मुष्मिन्॥ नयद्विषीकेशयशः कृतात्मनां महात्मनां च प्रचुरोऽसमागमः॥
 २१॥ नयद्विषीकेशयशः कृतात्मनां महात्मनां च प्रचुरोऽसमागमः॥
 मोहर्तिकाद्यस्य समागमाच्च मे दुस्तर्कमूलोपहतो विवेकः॥२२॥ नमो
 महद्भ्योस्तनमः शिशुभ्यो नमो युवभ्यो नमः आवटुभ्य॥ यो ब्राह्मणागाम
 वधूतलिंगाश्चरंति तेभ्यश्चिवमस्तु राज्ञां॥२३॥ श्रीशुक उवाच॥ इत्येव

मुनरा मातः स वै ब्रह्मर्षि सुतः सिंधु पतय आत्म सतत्वं विगल्यतः परानु
 भावः परमकारुणिकतयो यदि श्वरहृगणे न स करुणिमनि वंदित च
 रणः ॥ आपूर्णा एव इव निभूत करणो म्याशयोः धरणीमिमं विचचार ॥
 २४ ॥ सौवीरयतिरपि सुजन समवगत परमात्म सतत्वं आत्मन्यविद्या
 ध्यारोपितां देहात्ममतिं विससर्ज एवं हि न्यभगवदाश्रिताश्रितानु
 भावः ॥ २५ ॥ राजोवाच ॥ यो ह वा इह बहु विदामहा भागवतत्वं याभिहि
 तयारोहेण वचसा जीवलोक भवाध्यास ह्ययमनीषिकया कल्पितपि
 षयोनां जसाऽच्युत्पन्नलोक समधिगम ॥ अथ तदैवेतदुरधिगमं स
 वेतानु कल्पितेन निर्दिश्यतामिति ॥ २६ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे पं

भा.पं.

३४

चमस्त्रंधेऽत्रयोदशोऽध्यायः ॥१३॥ चतुर्दशो भवारण्यरूपक व्याकृतीः सताः
प्रस्तुते तस्य गोमायुनराकाद्युपकल्पनैः यः परिहृता एष्टः ॥१४॥ ॥ श्रीशु
क उवाच ॥ य एष देहात्ममार्तिनां सत्त्वादिगुणविशेषविकल्पितकुराल
समवहारविनिर्मितविविधं देहावलिभिर्योगसंयोगाद्यनासंसारानुभ
वस्य द्वारभूतेन षडिंद्रियवर्गेण तस्मिन् दुर्गाध्ववदसुगमेध्वन्यापति
त ईश्वरस्य भगवतो विष्णोर्वशावर्तिव्यामायया जीवलोकां यथावणि
कसार्थोपरस्वदेहनिष्पादितकर्मानुभवः शमशानवदशिवतमायां स
सह्यारदव्यांगतो नाद्यपि विफलबहुप्रतियोगैर्हस्तलापोपशमनी हरि
गुरुश्चरष्याणारविंदमधुकरानुपदवीमवतुंधे ॥ यस्यामुहवारते षडिंद्रि
यमनःकर्मणा दश्यवरावते ॥१॥ तद्यथा पुरुषस्य धनं यत्किंचित्साक्षात्

राम०

३४

दुर्गोपयि कं बहु कृष्णाधिगतं साक्षात्पुरुषाराधनलक्षणो यो सो
धर्मस्तंतुसां पराय उदाहरंति ॥२॥ तदा म्येधनदर्शनस्पर्शन
श्रवणास्वादना वग्राण संकल्पमवसायगृहग्राम्योपभोगेन
कुनाथस्यांजितात्मनो यथासार्थं स्पृशतथा विलुपति ॥३॥ अथ
च यत्र कौटं बिकादारापत्त्या दयोनाम्ना कर्मणा च कश्चिद्
ला एव अनिच्छतोऽपि कदर्यस्य कुटुंबिकादारापत्त्या दयोनाम्ना
कर्मणा च कश्चिद् ला एव अनिच्छतोऽपि कदर्यस्य कुटुंबिनः उर
एव त्रसंरक्षमाणमिषतोऽपि हरंति ॥४॥ अथात्यनुवृत्सरक

ष्यमाणमप्यदग्धवीजं क्षेत्रं पुनरेवावपनकाले गुल्मत्तए विरुद्धिर्ग
 हूरमिव भवति ॥ ५ ॥ एवमेव ग्राहाश्रमकर्म क्षेत्रं यस्मिन्नहिकर्माणुत्सीदंति
 यदयं कामकरंड एष आवसथः ॥ ६ ॥ तत्र गतो दशमसमापदैर्मनुजैः श
 लभसकुतंतस्करमुखकादिकादिभिः ॥ रूपध्यमाना वहिः प्राणः क्वचि
 त्परिवर्तमानो न ध्वमविद्या कामकर्मभिरुपपरतमनसानुपपन्नार्थेन
 रलोकगंधर्वनगरमुपपन्नमिति मिथ्या दृष्टिरनुपश्यति ॥ ७ ॥ क्वचिदा
 नयोदकनिभान् विषयानुपधावति पानभोजनमवायादिभ्यसनलो
 लुपः क्वचिच्चाशेषदोषनिषदनं पुरीषविशेषं तदूर्णनिमित्तिसुवर्ण
 मुपादित्सत्यग्निकामकातरं इवोल्मुकपिशाच ॥ ८ ॥ अथ कदाचिन्नि

वारापनीय इवि एणार्थं नेकात्मोपजीवनाभिनिवेशं तस्यां संसारादव्या
हतपरिधावति ॥८९॥ क्वचिच्च वात्सोपम्यया प्रमदायारोपितस्तत्काल
रजनीभूताश्वासाधुमर्यादारजस्वलात्तोदिगदेवता प्रतिरजस्व
लमतिर्न व जानाति ॥९०॥ क्वचित्सकृदवगतविभ्रंशितस्मृतिसंयैव
मरीचिस्तोयप्रायांस्तानेवामिधावति ॥९१॥ क्वचिद्वल्कलद्विह्वीस्व
नवदतिपुरषं रभसाद्योपप्रत्यक्षं परोक्षं वारिपुराजकुलनिर्भस्मि
तेनातिव्यपितकर्णमूलहृदय ॥९२॥ सददादुग्धपूर्वसुकृतस्तदाका
रस्कारकाकर्तुताद्रूपमलताविषोदयानवदुभयार्थस्तन्यइवि एण
नृजीवन्मृतान्स्वयं जीवनम्रियमाणमुपधावति ॥९३॥ एकदाऽसत्प्र
संगान्निहृतमतिमुदकात्सोतत्रखलनवदुभयोतिपिदुःखदं पांऽखंड

श्रीभा० पं०

३६

मभियाति ॥ १४ ॥ यदा तु पारवाधया ध्यात्मने नोयनमति तदा हि पि
तृपुत्रवहिष्मतः पितृपुत्रान् वा सखलुभक्षयति ॥ १५ ॥ क्वचिदासाद्य
गृहं शवत्प्रियार्थविधुरमसुखोदं कंशोकाग्निना दह्यमानो भस्मं नि
र्वदमुपगच्छति ॥ १६ ॥ क्वचित्कालविषमितराजकुलरक्षसाग्रहत
प्रियतममधनासुः प्रमत्तकदवविगतजीवत्वक्षण आसे ॥ १७ ॥ कदा
चिन्मनोरथोपगतपितृपितामहाद्यसत्सदिति स्वप्ननिर्वर्तिलक्षण
मनुभवति ॥ १८ ॥ क्वचिद्गृहाश्रमकर्मचोदनाग्निभरगिरिमारुह
त्तमाणो लोकस्य व्यसनकर्षितमनाः कंटकसर्कराक्षेत्रं प्रविशन्निवशी
दति ॥ १९ ॥ क्वचिच्चटुः सहेन कथाभ्यंतरवह्निना गृहीतसारः स्वकुटुंबा

राम०

३६

यन्नुध्यति ॥२०॥ स एव पुनर्निद्रा जगत्तु हीतो धेतमसि ममग्रः शून्यार
 ण्य इव शेते नान्य किंच न वेद शब्द वाप विदुः ॥२१॥ कदाचिद्भगमा
 नदंष्ट्रो दुर्जनैर्दंष्ट्रकैरलब्ध निद्राक्षणे व्यथित हृदये नानुत्तीय
 नाणा विज्ञानो धकूपे अधवत्यतति ॥२२॥ बर्हिस्मचित्कालमधुल
 वान्विन्विन्वन्यदापरदारपरद्व्या न्यवरुंधमानो राज्ञा स्वामि
 भिर्वीनिहत्यापारो निरये ॥२३॥ अथ च तस्मादपि भयथापि हि कर्मा
 स्मिन्नात्मनः संसारवपनमुदाहरंति ॥२४॥ मुक्तस्ततो यदि वंधादे
 वत उपच्छिनत्ति तस्मादपि भयथापि हि विष्णु मित्र इत्यनवस्थिति ॥
 २५॥ क्वचिच्चरीतवाताद्यनेकाधिदैविकभौतिकात्मीयानां दशानां प्रति

श्रीभा०पै०

३७

निवारणं प्रवृत्त्योदुरंतं चिंतयामासे ॥२६॥ क्वचिन्मिथो व्यवहृत्य किंचि
दनमन्येभ्यो वा का किकणिका मात्रमपहरन्त्य किंचिद्वा विद्वेषमे
ति वित्तशाठ्यात् ॥२७॥ अध्वन्यमुष्मिन्निमे उपसर्गस्तथा सुखदुःख
रागद्वेषमभयाभिमानप्रमादोन्मादशोकमोहलोभमात्सर्यर्ष्याव
मान्छुत्तिपासाधिव्याधिव्याधिजन्मजरामरणादयः कापि देव
मायया स्त्रियाभुजलतोषगूढप्रसन्नविवेकविज्ञानोयद्विहारग
हारंभाकुलहृदयस्तदाश्रयावसक्तसुतदुहितकलभाषितावलोक
विचोष्टिताय हतहृदय आत्मा परं धेतमसि प्रहिलोति ॥२८॥ कदाचि
दीश्वरसमगवतो विष्णोश्चक्रात्परमाण्वद्विद्विपरादर्शवर्गोपलक्ष

राम०
३७

एतत्परिवर्त्तनेन वयस्यारंभसाहरतः प्रावृत्तत्वात्संवादीनां भूताताना
 मनिमिषतां विज्ञस्तद्दयस्समेवेश्वरं कालचक्रं निजायुधं साक्षाद्गवं
 तं यत्तपुष्पमनादत्तपाखंडे देवताः कंकणध्वजप्रायाः आर्यसमपरि
 हतासां केत्येनाभिधत्ते ॥३०॥ यदा तु पाखंडिभिरात्मवंचितैस्तैरुत्तवं
 चितो ब्रह्मकुलसमावसेस्तेषां शीलमुपनयनादिश्रोतस्मार्त कर्मानुष्ठा
 नेन भगवतो यत्तपुष्पस्य आराधनमेव तदरोचयं कूटकुभजतेऽनि
 गमाचारोऽशुद्धितो यस्य मिथुनीभावः कुटुंबभरणं यथा वानरजातेः ॥३१॥
 तत्रापि निखबोधः स्वैरेण विहरन्नतिक्लृपणबुद्धिरन्योन्यमुखनिरीक्ष

भा० पं०
३८

एणादिनाग्रा म्यकर्मणादिनावास्म एण कर्मणैव विस्मृत कालावधिः ॥३२॥ क्व
चिदुमवदैहिकार्येषुरस्य न्यथावानरसुतदाखत्सलो व्यवायलक्षणाः ॥३३॥
३॥ एवमध्वन्यवरंधानो मत्पुगजभयातमसि गिरिकंदरप्राये ॥३४॥ क्व
चित्छांतवाताद्यनेकदविकर्मातिकात्मीयानां नादुःखानां प्रतिनिवार
णे अकल्पदुरंतविषय आस्ते ॥३५॥ क्वचिन्मिथो व्यवहरन्त्यत्किंचिदनुमुप
याति वित्तशोभेन ॥३६॥ क्वचित्क्षीणधनशय्याशनाद्युपभोगविहीनो या
वदप्रतिलधमनोरथोपगतादानेऽवसितमतिस्ततो वमानादीनि जनाद
मिलभते ॥३७॥ एवं वित्तव्यतिषंगविवृद्धवैरानुबधोपि पूर्ववासनयामि
ष्य उद्धृत्यथापवहति ॥३८॥ एतस्मिन्संसारो धनिना लेशोपसर्गवधि

हेर
३८

तः आपन्नविपन्नो यस्तमुहवावेतरस्तत्र विसृज्य जातं जातमुपादाय शोचन्मु-
ह्यन् विभ्यन् विदन् क्रंदं दृष्यन् गायन् भ्रमानः साधुवर्जितानैवार्तवार्तते
ऽद्यापियश-प्रारब्ध एष नरलोकासार्थाय मध्वनपारमुपदिशंति ॥३९॥
यदिदं योगानुशासनं भवता एतदवसंधत्ते यन्मस्तदंतामुनय ॥ उपशमशी-
लोऽपरतात्मानः समवगच्छंति ॥४०॥ यदिपि दग्धिभजयि नोयद्विनोये वैरा-
जर्षयः किंतु परं मध्वेशयीरन् अस्यामेव ममेयमति कृतवैरानुबंधायां वि-
सृज्य स्वयमुपसंहृता कर्मवल्लीमवलं व्यतत आपदः कार्यविन्नरकादि-
मुक्तपुनरप्येवं संसाराध्वनिवर्तमानो नरलोकसार्थं मुपयंति एवमु-
परिगतोपि ॥४१॥ ततस्तदमुपगायंति प्रार्षभस्येह राजर्षेर्मनसापिमहा

त्मनः नानुवर्तते न हति न पोमसि केव गरुतम त यो दुस्त्य जानदार सुतस्तर्ज
 नार्थं दारान् प्राप्त्वा श्रियं सुखरवैः सदया वलोकां नैव न्यपस्त दुचितं
 महतां मधुद्विसे वानुरक्तमनसामभवोपि फलम् ॥४२॥ यत्ता यधर्म
 पतयो विधि नैपुण्ययोगाय सांख्यशिरसे प्रहृतीश्वराय ॥ नारायणा
 यहरये नम इत्युदारं हास्य नृगत्वमपि यः समुदाजहार ॥४४॥ इदं भाग
 वतसभाजितावदातगुणकर्मणो राजर्षेभिरतस्यानुचरितं स्वस्य यन
 मायुष्यं धन्यं यशस्यं सर्गापवर्ग्यं चानुश्रुणोत्यारब्धस्य त्वमित्यभि नंदति
 च सर्वा एवाशिष आत्मनः प्राशस्तेन कांचन परत इति ॥४५॥ इति श्री
 मद्भागवते महापुराणे परमहंससहीतायां पंचमस्कंधे रघुनाथे ब्रह्मण
 रूपाय सवादे चतुर्दशोऽध्यायः ॥१४॥ एवमष्टभिरध्याये भरतस्योक्तमिहितं ॥

ततपंचदशेयस्यकीर्त्यतेवंशजानपा॥१॥ ऋषभपदंवी जीवन्मुक्तेमार्गं
मनुवर्तमानं यदस्मितीशेषः यद्वायं सुमतिं अवेदसमाम्नातां देवतां कल्प
यिष्यंति बुद्धेयं सा सा देवतीर्लेशतिमस्यंतरत्यर्थः॥१॥ ॥ श्रीगुरुः ॥
भरतस्यात्मजसुमतिनामाभियमुहवावकेचित्पाखंडिनः ऋषभपदंवी
मनुवर्तमानं चानार्थी अवेदसमाम्नातां देवतां स्वमनीषयायापीयस्या
कलोककल्पयिष्यंति॥१॥ तस्माद्द्वेसेनायां देवताजिन्नामपुत्रोभूतः॥२॥
प्रथासूर्योततनयो देवद्युमनो धेनुमत्यां सुतः परमेष्ठी॥ तस्य सुव
र्चलायां प्रतिहर्ता रथः प्रोसन्नज्यकोविदाः सूनवः प्रतिहर्तुः सत्त्वा
मजभ्रमानो अजनिषातां॥४॥ भूम्नः ऋषिकुल्यायामुदीयसुतः प्रस्ता
वामिद्युत्तायां हृदये जः आसीद्विभुविभोरत्तां च एषुषेण तस्मान्नत्त

भा० पं०

४०

श्रीकुत्सांजसे नत्तात्थुतिपुत्रोगयोराजर्षिप्रवरउदारश्रवाञ्जजाय
तसात्ताद्रगवतोविष्मोजगद्विरिञ्चयागृहीतसत्वस्यकलात्मवत्वा
दिलक्षणेनमहापुरुषतांप्राप्तं॥५॥सर्वैस्वधर्मोत्तमप्रजापालनयोष
त्तप्रीत्तानोपलालनानुशासनलक्षणेनेज्यादिनांचभगवतिमहापु
रुषेपरावरेब्रह्मणिसर्वात्मनार्पिपरमार्थलक्षणेनब्रह्मविच्चरण
नुसेवयादितभगवद्भक्तियोगेनचाभीष्टाशःपरिभावितानिश्रु
द्धमतिरुपरतानात्मेऽत्मानिस्वयमुपलभ्यमानब्रह्मात्मानुभवोपि
निरभिमानएवावनिमजगुपत्॥५॥तस्येमां०गाथांपांडवेयपुरा
विदउपगायंति॥६॥गयंन्त्यःकप्रतियातिकर्मभिर्यज्वाभिमानोव

ब्रह्म०
४०

दुविद्वर्मगोप्ता ॥ समागतश्रीः सरसस्पतिः सतासत्सेवको न्यो भगव
त्कलामते ॥ ७ ॥ यमभिपिच्य न्यरयामुदासतीः सत्याशिषेदक्षकन्याः स
रिभिः यस्य प्रजानां दुदुहेधराशिषोगुण एव वत्सस्ततामुधायतः ॥ ८ ॥
वेंदांस्य कामस्य च धस्य कामान् दुदुहुरचो वलिनपाः ॥ प्रात्यं चितायु
धिधर्मेण विप्रायदाशिषां षष्ठमं संपरेत्य ॥ ९ ॥ यस्याध्वरे भगवान्
धरात्मा मघो निमाद्य पुरुषो समीपीये ॥ अद्वा विष्णुदाचलभक्ति
योगत्पमर्थिते ज्याफलमाजहार ॥ १० ॥ यत्प्रीणनादहर्षदेवतिर्य
ग्मनुष्यवीरुत्तराणामाचिरं व्यात् ॥ प्रीणेन सद्यसह विश्वजीवः प्री
तस्वयंप्रती मगाद्र्यस्य ॥ ११ ॥ गयात् गयां त्यांचित्ररथः सुगतिरवरो

श्रीभा० पं०
४९

धनरतित्रयपुत्रावन्तुः॥ चित्ररथा दूरायांसम्राट् जनिष्टतत उक्त्वा
यंमरीचिः॥ मरीचैर्विदुमत्पां विदुमानुदमानुदपद्यत तस्मात्सरवा
यांमधुनामाभवत्तमधोःसुमनसिवीरव्रतः॥ ततोभोजायांमधुप्रमं
पुयस्तातेमंथोसत्यायांभौवन॥ ततोहर्षणायांत्वष्टाजनिष्टःत्वदुवी
रोचनायांविरजःविरजस्यशतजित्प्रवरंपुत्ररातंकन्यांचविषुच्यां
किलजातं॥१३॥ तत्रायंश्लोकःप्रियव्रतवरा मिमंविरजश्चरगोद्ववः
अकरोदत्यलंकीर्त्याविष्णुसुरगणंयथा॥१४॥ इतिश्रीमद्भागवतेम
हापु० पंचमस्कंधे य त शा कीतनं नाम पंचदशः अध्यायः॥१५॥ ॥

संस्कृतं
४९

पूर्वोक्तं दीपसिंधदिमानं लक्षणरूपतः स्पष्टं प्रवक्तुमारध्वपंचाध्यायत
 तः परं ॥१॥ षोडशोऽधस्तथावोर्द्धपरितः सलिवेशतः मेरोस्स्थितमहीकं
 जकर्णिकाचोपवर्णते ॥२॥ प्रियव्रतस्य चरिते प्रोक्तो दीपादिकल्पना
 तद्विशेषविज्ञासुकथांतेपरिच्छति ॥३॥ ॥ राजोवाच ॥ उक्तं त्व
 याभूमं उच्चायामविशेषतोयावदित्यस्तपतियत्र चासौ ज्योतिषां
 गणैश्चंद्रमावासह दृश्यते ॥१॥ तत्रापि प्रियव्रतरथचरणपरिखा
 तैः सप्तभिः सप्तसिंधव उपलूपाः यतः एतस्याः सप्तर्षी विशेषविकल्प
 त्वया भगवन् खलु सूचितः एतद्देवाभिरखिलमहमान्तोलक्षणात्
 असर्वविज्ञासीति ॥२॥ भगवतो गुरुमये स्थूलरूपश्चावेशितम

प३

भा० पं०
४२

नोत्यगुरोस्तु नमः आत्मज्योतिषि ब्रह्मणि भगवति वासुदेवाख्ये ह्यम
मावेशितुं तदुहैतत्तद्गुरोर्हं ॥ ३ ॥ श्रीशुक उवा
च ॥ नवै महाराज भगवतो मायां गुणविभूतेः काष्ठां मनसा वच
सावाधिगंतुमलविबुधायुषापि पुरुषतस्मात्प्रधानेनैव भूगो
लविशेषं नामलक्षणतो व्याख्यास्यामः ॥ ४ ॥ यो वायं द्वीपः पुवलय
कमलकोशाभ्यंतरकोशो नियुतयोजनविशालः समवर्तलोच
थापुष्करपत्रं ॥ ५ ॥ यस्मिन्नववर्षाणि न च योजनसहस्राणि मान्यं
भिर्मर्द्यादगिरिभिः सुविभक्ता निभवंति ॥ ६ ॥ एषां मध्ये इलाहृतं
नामाभ्यांतरवर्षे यस्य नाभ्यामवस्थितः सर्वतः सोवर्णः कुलगिरिरा
जो मेरुद्वीपापायामसमुन्नाहः कर्णिकभूतकुवलयकमलस्य ॥ ७ ॥

सूत्रम्
४२